

Boekbesprekingen

Angenendt, Arnold. *Heilige und Reliquien. Die Geschichte ihres Kultes vom frühen Christentum bis zur Gegenwart.* München: Verlag C.H. Beck, 1994. 470 p., ill., regs.; DM 68,-; ISBN 3-406-38096-4.

Arnold Angenendt (1934), hoogleraar kerkgeschiedenis aan de Katholisch-Theologische Fakultät van de Westfälische Wilhelms-Universität te Münster, is met zijn voortreffelijke studies over de vroege middeleeuwen (o.a. *Monachi und peregrini* (1972), *Kaiserherrschaft und Königstaufe* (1984), *Das Frühmittelalter* (1990)) reeds jaren een goede bekende voor het internationale forum. Met het voorliggende boek laat hij zien dat zijn vakkennis zich uitstrekt tot alle perioden van de geschiedenis der (westerse) christenheid. Het onderwerp en de methode die hij hanteert (*religionsgeschichtlich*), maken *Heilige und Reliquien* minstens zo interessant voor volkskundigen als voor kerkhistorici. Een welkome bijkomstigheid is dat de schrijver zijn omvangrijke en fraai geïllustreerde (zwart-wit) boek zeer toegankelijk heeft gemaakt door het onder te verdelen in 27 hoofdstukken, die enerzijds goed bij elkaar aansluiten en anderzijds – vanwege de aangename essayistische en afrondende schrijfwijze – ook afzonderlijk kunnen worden geraadpleegd.

In zijn inleidende hoofdstukken wijst Angenendt erop dat de verering van heiligen en van hun stoffelijke resten zich geenszins beperkt tot het christendom. Hij onderscheidt een drietal krachtlijnen, die ook van toepassing zijn op andere religies – zowel de godsdiensten uit de oudheid als nog bestaande ‘primitieve’ godsdiensten – en die in de westerse (de oosterse christenheid krijgt beduidend minder aandacht) geschiedenis in steeds weer andere gedaanten aanwijsbaar blijven. Zo is er, tot op heden, steeds sprake geweest van: een spanning tussen ethiek en ritueel, een wisselende intensiteit wat betreft het omgaan met kosmische krachten, en een veranderende voorstelling van de heilige als een mens met goddelijke eigenschappen (*vir Dei, famula Dei*). Een eigenschap waarover christelijke heiligen door alle tijden heen dienden te beschikken, was dat zij uitblonken in “de navolging van Christus”; in de christelijke voorstelling: hij/zij was geen *heros* die superieur was over andere andere mensen, maar iemand die zich vernederde ten dienste van zijn/haar medemensen.

De verering van heiligen en hun relikwieën wordt in de loop der eeuwen, met als hoogtepunt de late middeleeuwen, steeds verder ingevuld en ontwikkeld. Zo fungeerden heiligen in de middeleeuwen, veel meer dan in de christelijke oudheid, als hét aanspreekpunt bij uitstek bij het bezweren van natuurkrachten. Vanuit het standpunt dat Angenendt als godsdiensthistoricus inneemt, waren de middeleeuwen hierom niet meer of minder christelijk dan de periode van de jonge kerk, maar wel godsdienstiger (vgl. 348: “Denn das Mittelalter dachte und fühlte religiös ‘vollblütiger’ als die alte Christenheit und fing darum an, die im Christentum mitenthaltenen Religionselemente wieder aufzufüllen, ja teilweise zu ihren archaischen Grundgestalten zurückzuführen”).

De komst van de Reformatie met haar nadruk op het exclusieve verlossingswerk van Christus (waardoor minder waarde wordt gehecht aan de verdiensten van heiligen, en bedevaarten en relikwieënverering worden gedefameerd), en meer nog het denken van de Verlichting (*innerweltlich*-causale verklaringsschema’s) brengen de – voortaan tot het rooms-katholicisme beperkte – vereringswijzen in een diepe crisis. Tegen beide bewegingen poneert de kerk van Rome een nieuw concept waarbinnen nog plaats is voor heiligen en hun relikwieën, maar vanaf de neergang van de Romantiek wordt deze plaats steeds marginaler. Dat hiermee een einde aan een geschiedenis is gekomen, wil Angenendt nog niet weten; liever houdt hij een deur open door erop te wijzen dat heden ten dage het besef groeit dat het Verlichtingsdenken in menig opzicht weinig zaligmakend is gebleken. Met enig dégoût wijst hij erop dat ook in een wereld waarin geen plaats is voor het bovennatuurlijke, *Ersatzreligionen*

kunnen ontstaan, compleet met een eigen heiligenverering (als voorbeelden noemt hij o.a. de Schiller- en Bismarckverering als exponenten van het Duitse nationalisme en de verering van een zeker iemand binnen het nazisme). Aan het einde van zijn boek gekomen rekent Angenendt af met de zijns inziens te statische dichotomie die veel auteurs hebben gemaakt tussen volks- en elitevroomheid (*unten* versus *oben*): "(...) das historische Problem einer Religiosität von unten oder von oben verschiebt sich im Laufe der Geschichte erheblich und definiert sich auf beiden Seiten jeweils neu". Hij wijst erop dat tot aan het einde van de middeleeuwen binnen alle lagen van de christenheid werd geloofd dat de menselijke ziel ook na de aardse dood bleef voortbestaan, en dat de heiligen zowel in de hemel als in hun graf bleven voortleven. In een slothoofdstuk vat Angenendt de betekenis van de heiligen- en relikwieënverering voor de westerse cultuurgeschiedenis nog eens samen.

Van begin tot eind etaleert de schrijver zijn vakmanschap; ofschoon hij dikwijls de bronnen zelf aan het woord laat, beheerst hij deze op soevereine wijze en verliest hij geen moment de grote lijn uit het oog. Verfrissend is dat hij bij zijn weergave de creatieve inbreng van de 'gewone gelovigen' geenszins verwaarloost. Zo herleidt hij de vereringswijze van Maria-Onbevleekt-Ontvangen in de negentiende eeuw grotendeels tot de voorkeuren van het kerkvolk: ging vanuit het dogma (1854) de aandacht naar Maria die zonder erfzonde is ontvangen in de schoot van haar moeder, het kerkvolk vereerde de Immaculata liefst als een jonge stralende maagd.

Heilige und Reliquien blijft – de veelzijdigheid van de schrijver ten spijt – een werk over hoofdlijnen; degene die zich bezighoudt met de bestudering van het dagelijkse leven, zal zelf de antwoorden moeten zoeken op de vragen die dit boek oproept. Zo illustreert Angenendt aan de hand van cijfermateriaal de enorme toename van het aantal bedevaarten, die sinds ca. 1840 werden ondernomen naar oorden met een Maria-cultus (alleen al in Kevelaar liep het aantal bedevaartgangers op van minder dan 5000 in 1835 tot ongeveer 200.000 in 1840); of en hoe deze omslag samenhangt met veranderingen in de geloofsvoorstelling van de bevaartgangers en hun tijdgenoten, blijft buiten beschouwing. Een opvallende karakteristiek die de schrijver niet vermag te verhullen, is voorts dat hij, vanuit een katholieke achtergrond, die erg veel empathie heeft met zijn onderwerp. Graag citeert hij grote denkers (zowel katholieken als katholisierende niet-katholieken) die uitspraken hebben gedaan over in hun ogen waardevolle aspecten (zoals het mysterieuze en het esthetische) van heiligenverering. Ook constateert hij soms nogal gemakkelijk dat bepaalde vereringen belangrijke neveneffecten hebben gehad (zoals dat een grotere waardering voor Maria een grotere waardering voor de vrouw tot gevolg heeft). Al kan er enige nestgeur worden waargenomen, Angenendt is te werk gegaan vanuit duidelijke uitgangspunten, en zijn betoog laat zich voortdurend volgen. Met *Heilige und Reliquien* heeft hij een produkt afgeleverd dat de kast van ieder, die zich met religieuze volkscultuur bezighoudt, overeind kan houden. – Charles Caspers.

Bedevaart en pelgrimage. Tussen traditie en moderniteit. Red. J. Pieper, P. Post, M. van Uden. Baarn: Gooi en Sticht, 1994. (UTP-katernen, 16). 304 p.; f 47,-; ISBN 90 304 0734 4.

Hoe banaal het ook mag klinken, het oog van de lezer wil ook wat. Is het tevreden over wat het ziet, dan zal de lezer het bewuste boek met plezier en welwillendheid ter hand nemen. De bundel *Bedevaart en pelgrimage* komt het oog echter geheel niet tegemoet. Het is een grauw, nauwelijks vormgegeven en op slecht papier gedrukt boek. Misschien mag de niet altijd even gunstige bespreking die hier volgt ten dele worden geweten aan deze slechte eerste indruk.

De bundel vormt de afsluiting van het onderzoeksprogramma 'Christelijke bedevaart: verschijningsvorm, functies en pastoraal-theologische implicaties van een volksreligieus fenomeen', dat in 1986 werd gestart aan de Universiteit voor Theologie en Pastoraat te Heerlen (tegenwoordig onderdeel van de Katholieke Universiteit Nijmegen en omgedoopt tot Universitair Centrum). Het onderzoeksprogramma leverde eerder reeds drie bundels op.

In de inleiding wordt gesteld dat aan de onderhavige, vierde en laatste bundel een 'balans-en-perspectief-achtig- karakter' moet worden toegekend. Terecht, zo zou men den-

ken. Maar het boek bestaat evenals de vorige bundels uit bijdragen die een presentatie bieden van deelaspecten van lopend onderzoek dat nu binnen een ander kader zal worden voortgezet. Hoewel het onderzoeksprogramma wordt afgesloten zonder concrete eindresultaten, mag het niettemin teleurstellend worden genoemd dat er niet minstens een poging is gedaan om een synthese te bieden van hetgeen acht jaar onderzoek naar 'Christelijke bedevaarten' inmiddels heeft opgeleverd.

De artikelen in de bundel kunnen in twee groepen worden verdeeld. De auteurs van de eerste groep hanteren objectieve sociaalwetenschappelijke middelen om greep te krijgen op het fenomeen bedevaart. Die uit de tweede groep gebruiken deze middelen ook, maar maken ze ondergeschikt aan normatieve, (pastoraal-)theologische opvattingen. De sociaalwetenschappelijke methodiek staat bij hen in dienst van herkerstening of - om bij hun eigen jargon te blijven - evangelisatie. Zij hebben ontdekt dat de bedevaart en andere vormen van religieuze volkscultuur ondanks de ontkerkelijking blijven voortbestaan. Het blijken taaie, dynamische verschijnselen die het goed zonder een kerkelijk kader kunnen stellen. Kennelijk bestaat er religiositeit buiten de kerk, en de theologen en sociologen die zich verbonden hebben met het katholieke pastoraat (Leo Hensgens, Frans Wijsen, Jef Lamberts en Ad Brants) trachten deze te begrijpen om de verloren schapen weer in de greep van de kerk te krijgen.

Ik heb dan ook meer waardering voor de eerste groep bijdragen. Twee ervan, geschreven door Paul Post en Andrea de Jong, hebben moderne pelgrimsverslagen van Santiago-gangers tot onderwerp. Het gaat in beide gevallen om de presentatie van een analysemodel, aangezien de Santiago-pelgrimage pas betrekkelijk kort geleden is opgenomen in het Heerlense onderzoeksprogramma. Overigens wekt het bevreemding dat er binnen het kader van één onderzoeksprogramma twee overeenkomstige benaderingen van hetzelfde onderwerp moeten bestaan, op basis van hetzelfde materiaal en met soortgelijke doeleinden. Rien van Uden en Jos Pieper beantwoorden in hun gezamenlijke artikel de vraag naar religieuze transformatie bij Lourdes-bedevaartgangers - één van de centrale aspecten bij het Lourdes-onderzoek waaraan zij al werken vanaf de start van het onderzoeksprogramma.

Twee bijdragen zijn afkomstig van auteurs die niet bij het onderzoeksprogramma betrokken waren. Waarschijnlijk verwijzen zij naar de toekomst, waarin het bedevaartonderzoek buiten het Universitair Centrum te Heerlen zal moeten worden voortgezet. Gerard Hersbach, een Amsterdamse antropoloog, nuanceert het clichébeeld van de bedevaartganger als achtergebleven, dociele gelovige die sinds Vaticanum II de ontwikkelingen op kerkelijk en maatschappelijk gebied niet heeft kunnen bijbenen en daarom zijn toevlucht zocht in de bedevaart, aan de hand van bewoners van het Westland. Het is echter de vraag of dit clichébeeld inmiddels niet is achterhaald. De Tilburgse theoloog Herman Beck distilleert uit literatuur over een islamitische bedevaartplaats in Marokko de motieven van de pelgrims, die hij tenslotte met christelijke bedevaartmotieven vergelijkt.

De waarde van de bundel voor het bedevaartonderzoek zit vooral in de staart, waar Paul Post een nuttig overzicht geeft van de huidige stand van zaken op nationaal en internationaal gebied. Na dit slotartikel met 'thema's, theorieën en trends' volgt een literatuurlijst van zijn hand waarin de voornaamste studies op bedevaartgebied sinds 1986 (toen het onderzoeksprogramma begon) zijn opgenomen. - Marc Wingers, Erasmus Universiteit Rotterdam.

Berlioz, Jacques & Marie Anne Polo de Beaulieu. *Les exempla médiévaux. Introduction à la recherche, suivie des tables critiques de l'Index exemplorum de Frederic C. Tubach.* Avant-propos de Claude Bremond, Jacques Le Goff et Jean-Claude Schmitt. Carcassonne: Garam/Hesiodé, 1992. 295 p.; 195 FF.; ISBN 2-906-156-19-1.

Het exemplum was in het West-Europa van de middeleeuwen een belangrijk instrument voor de religieuze instructie. Het genre was zo wijdverbreid en het corpus van een dusdanige omvang, dat het voor hedendaagse onderzoekers uiterst lastig is om greep te krijgen op deze materie. Sinds 1969 kunnen de onderzoekers steun zoeken bij de *Index exemplorum* van Frederic C. Tubach (Helsinki, FF Communications 204), een handboek waarin 5400 middel-

eeuwse religieuze vertelthema's alfabetisch gerangschikt staan en van een nummer voorzien zijn.

In *Les exempla médiévaux* wordt nu de gelegenheid aangegrepen om, via overzichten oftewel *tables critiques*, klaarheid te krijgen in de distributie van de exempla in middeleeuwse exempla-verzamelingen. Voor de volgende middeleeuwse (Latijnse en volkstalige) werken zijn lijsten opgesteld waarin de exempla hun bijbehorende Tubach-nummers krijgen toegevoegd: de *Disciplina clericalis* van Petrus Alphonsus, de *Dialogus miraculorum* en de *Libri octo miraculorum* van Caesarius van Heisterbach, de *Sermones vulgares et sermones communes* van Jacobus de Vitry, het *Tractatus de diversis materiis predicabilibus* van Etienne de Bourbon, de *Fabulae et Parabolae* van Eudes de Cherinton, het *Liber exemplorum ad usum praedicatorum*, het *Tabula exemplorum*, het *Speculum laicorum*, het *Alphabet of tales*, het *Recull de eximplis*, de *Contes moralisés* van Nicole Bozon, de *Gesta Romanorum*, het *Libro de los Gatos*, de *Èsempi* van Bernardin de Sienne en tenslotte *Schimpf und Ernst* van Johannes Pauli. Middelnederlandse exempelpbundels komen niet aan bod.

Voorafgaand aan al deze lijsten krijgt de lezer van Jacques Berlioz een introductie in het onderzoek naar middeleeuwse exempla. Hierin wordt eerst kort stilgestaan bij de vraag wat een exemplum is, gevolgd door een beredeneerde bibliografie van aanbevolen studies. Dan besteedt Berlioz aandacht aan de gebruiksmogelijkheden en de (evidente) beperkingen van Tubachs *Index exemplorum* als werkinstrument. Via het werk van Tubach vallen soms gemakkelijk de bron en geschiedenis van een bepaald exemplum te achterhalen, maar regelmatig wordt men in zijn zoektocht gehinderd door de lacunes in Tubachs trefwoordenlijst (*cross reference index*). Het zoekwerk wordt nog meer bemoeilijkt doordat plot-elementen in exempla de neiging vertonen om te variëren, en Tubach met deze variatie nauwelijks rekening heeft gehouden. *Les exempla médiévaux* moet het zoekwerk aanzienlijk vergemakkelijken. Berlioz geeft verder een uitgebreid overzicht van (exemplum-)repertoria en andere naslagwerken waarbij men terecht kan als Tubach geen of onvoldoende uitsluitend biedt. Van die mogelijkheid hebben de makers van de *tables critiques* zelf overigens geen gebruik gemaakt: als in de lijst wordt aangetekend NR (=non repéré, dus niet gevonden bij Tubach), dan krijgt de lezer in de kolom *remarques* of elders geen alternatieve literatuurverwijzingen aangereikt. Dit evenwel terzijde. In de introductie volgt een bibliografie van exempla-edities, die door Tubach voor zijn *Index exemplorum* niet zijn (of: niet konden worden) gebruikt. Vervolgens wijst Berlioz nog op een aantal belangwekkende studies over de preek en de preekpraktijk. De introductie van Berlioz eindigt tenslotte met een aanvullende bibliografie bij de in 1982 verschenen studie *L'«Exemplum»* van C. Bremont, J. Le Goff en J.C. Schmitt.

In *Les exempla médiévaux* wordt Tubach meermalen verweten slordig, onzorgvuldig en incompleet te zijn. Dit zij zo. De toon die de Franse auteurs aanslaan over hun eigen werk is daarentegen niet gespeend van enige borstklapperij. Ronkend leggen zij met een voorbeeld uit hoe hun *tables critiques* werken:

Prenons un exemple. Si l'on désire savoir sous quel numéro de l'*index exemplorum* se trouve l'*exemplum* n° 167 du traité d'*exempla* du dominicain Etienne de Bourbon (éd. Lecoy de la Marche, Paris, 1877), on ne sera plus obligé de consulter le *cross reference index* qui plaçait en l'occurrence cet *exemplum* sous deux libellés: *Penitent in catacombs* et *Catacombs, penitent in*, mais il ira voir directement le numéro 184 de l'*index exemplorum*. (77)

Een dergelijke uitnodiging vraagt haast om een contrôle. Bezien we dus de lijst in *Les exempla médiévaux* op p. 142, dan wordt gemeld dat exemplum 167 bij De Bourbon correspondeert met exemplum 894 bij Tubach! Wat is nu correct: 184 of 894? Bij Tubach leren we dat exemplum 184 *Almsgiving, repented by bishop* heet, en dat exemplum 894 inderdaad *Catacombs, penitent in* is. In dit geval klopt de *table critique* dus wel, en het voorbeeld niet.

Is de Franse slag exemplarisch voor het hele boek? Waarschijnlijk toch niet. Een tweede en uitgebreidere steekproef met de *table critique* van de *Libri octo miraculorum* van Caesarius van Heisterbach bracht in elk geval geen nieuwe onregelmatigheden aan het licht – Theo Meder.

Bouman, Machteld, (m.m.v. Arno van den Brand). *De Uitvaart van het Vrije Metzelaersgilde. Een anti-maçonnieke klucht uit 1735*. Amsterdam-Atlanta, GA: Rodopi, 1993. (Atlantis, 5). 162 p., ill.; f 47,50; ISSN 0926-3195; 5.

In december 1735 verscheen een toneelstukje met de curieuze titel *De Uitvaart van het vrije Metzelaersgilde*. De uitgever/auteur was het Haagsche genootschap Ars Superat Fortunam, op dat moment bestaande uit slechts twee leden, Albertus Frese en Christiaan Schaeff. In deze 'klucht' wordt een herbergscene vertoond, waarin een aantal aansprekers de (spot)begravenis van het zojuist verboden 'vrijmetselaarsgilde' bespreekt. De heruitgave van dit 'klugspel' met een uitgebreide toelichting vormt het vijfde deel in de voor de Nederlandse literatuur- en cultuurgeschiedenis belangwekkende Atlantis-reeks. Opmerkelijk is dat het toneelstuk slechts 22 van de 164 bladzijden beslaat, de tekst zelf omvat niet meer dan 447 regels. Het grootste deel wordt dan ook ingenomen door de inleiding, of in dit geval beter, het commentaar.

De structuur van dit commentaar is, mede door de lay-out, uitermate onoverzichtelijk. Het geeft de indruk van losse essays, die echter wel degelijk met elkaar samenhangen. Na een inleiding, verantwoording, een synopsis van het toneelstuk en een bespreking van het voorwerk van het stuk, volgt een korte beschouwing over de leden en de literaire activiteiten van het Haagsche kunstgenootschap Ars Superat Fortunam. Na deze 'plichtplegingen' worden in afzonderlijke delen drie aspecten van het toneelstuk besproken: het verbod op de vrijmetselarij, de allegorie van het bouwen en het spelen met de dood.

Kort nadat de vrijmetselarij vanuit Engeland vaste voet op het continent begon te krijgen (rond 1730) volgden de eerste verboden. Volgens de schrijfster zijn er drie motieven die tot het verbod van de vrijmetselarij in de Republiek hebben geleid. Zij toetst die vervolgens op hun aanwezigheid in het toneelstuk: het aanwakkeren van factievorming, met name ten gunste van Oranje; het verwekken van oproer onder de bevolking voortkomend uit de antipathie tegen de vrijmetselarij en, tenslotte, het overgeven aan 'débauches', ontucht en zedeloosheid, die vooral zouden bestaan in sodomie. Alleen dit laatste motief is volgens de schrijfster aanwezig in het stuk. De associatie van de vrijmetselarij met verval van zeden, ondeugdzaam gedrag en losbandigheid is inderdaad nadrukkelijk aanwezig. Maar de vermeende relatie in de antimaçonnieke literatuur tussen vrijmetselarij en sodomie wordt op basis van het stuk niet aannemelijk gemaakt; de term 'nachtwerker' en de lokatie Scheveningen zouden er aan refereren, maar beide zijn ook op andere wijze te verklaren: in plaats van de associatieve verklaring van de term nachtwerker, kan er ook gewoon een beroep dat uitgeoefend wordt in het duister mee worden aangeduid, en Scheveningen staat niet alleen bekend als een dorpje waar sodomie plaatsvond, maar ook als de haven van waaruit scheepvaartverkeer met Engeland, de bakermat van de vrijmetselarij, werd onderhouden. Op grond van de genoemde twijfelachtige veronderstelling volgt een uitgebreide vergelijking met Engeland, waar deze relatie in de antimaçonnieke literatuur wel nadrukkelijk werd gelegd. Het antimaçonnieke van de klucht moet, mijns inziens, vooral gezien worden in het complex van vijandbeelden (waaronder naast vrijmetselaars ook katholieken en sodomieten) dat in de jaren dertig van de achttiende eeuw opgeroepen werd als verklaring voor het vermeende verval van het land en zijn zeden.

Op meer overtuigende wijze wordt vervolgens aangetoond hoe in de klucht de spot werd geïmplementeerd met de bouwsymboliek van de vrijmetselarij. De schrijvers van de klucht bleken reeds verrassend vroeg redelijk goed geïnformeerd over de gebruiken in de orde van vrijmetselaren. Het bouwen als metafoor voor de zelfontplooiing werd door hen echter niet serieus genomen.

Het derde element dat in de inleiding aan bod komt is dat van de satire op de dood en met name de begraafcultuur. De spot richt zich hierbij op twee aspecten: de begravenis en de aansprekers. Uitgebreid wordt stilgestaan bij het verschijnsel van de schertsbegravenis: het ter aarde (of in dit geval ter zee) bestellen van een gilde. Vrij gedetailleerd wordt de klucht geanalyseerd op de beschreven begravenisgebruiken. Helaas wordt alleen een vergelijking gemaakt met spotprocessies in Engeland. Een uitvoerige verhandeling over de satirische

uitvaart in Nederland, een verschijnsel dat met name in de politieke cultuur (onder meer in de patriottentijd) erg populair was/is, wacht nog op een meer diepgaande studie. Aansprekers waren in de achttiende eeuw niet bepaald een geliefde beroepsgroep en vormden dan ook een gewild mikpunt van spot. *De Uitvaart* staat in de traditie van deze spot. Ook hierbij lijkt de tekstbezorgster echter weer de fout te maken om beschuldigingen van zedeloosheid aan het adres van de aansprekers gelijk te stellen aan sodomie. Ik sluit niet uit dat dit in de achttiende-eeuwse satire inderdaad een thema was (zoals in de aangehaalde werkjes van Jeman), maar voor *De Uitvaart* ontbreken overtuigende bewijzen; te veel suggestie en te weinig concrete aanwijzing.

Met betrekking tot de klucht zelf, die het boek afsluit, moet ik zeggen dat deze niet bepaald mijn (twintigste-eeuwse) lachlust heeft opgewekt. De cultuur-bepaalde humorconventies die de schrijvers van het toneelstuk hebben gevolgd, hadden wat mij betreft dan ook nader voor het voetlicht mogen worden gebracht. De waarde van het boek ligt nu vooral in het onder de aandacht brengen van de vrijmetselarij en het antimacchonnisme als cultuurhistorische verschijnselen; een onderzoeksterrein dat nog veel mogelijkheden biedt. – Joost Rosendaal, vakgroep Geschiedenis, KU Nijmegen.

Burger, Peter. *De wraak van de kangoeroe. Sagen uit het moderne leven.* Vierde druk. Amsterdam: Uitgeverij Prometheus, 1993. 173 p.; f 17,-; ISBN 90-5333-117-4.

De wraak van de kangoeroe is een bundeling van 85 stadssagen – Burger spreekt overigens bij voorkeur van ‘moderne sagen’ (18). De stadssage is dankzij *Broodje aap* van Ethel Portnoy bij het brede publiek inmiddels een bekend fenomeen geworden. De grote verdienste van Burgers boek is dat hij vrijwel uitsluitend Nederlandse en Vlaamse versies heeft verzameld van sagen, die overigens voor een groot deel ook elders in de Westerse wereld circuleren – een schaarse uitzondering hierop lijkt ‘Het wandelende dekbed’ te zijn; Burger kent dit verhaal alleen als Nederlandse sage. *De wraak van de kangoeroe* is beslist geen streng wetenschappelijke studie, maar levert als verzameling niettemin een waardevolle bijdrage aan het moderne volksverhalen-onderzoek, dat in Nederland nog nauwelijks van de grond is gekomen.

In zijn inleidende hoofdstuk *De sagen van deze tijd* behandelt Burger in vogelvlucht de kenmerken van de stadssage en de wijze waarop deze aandacht krijgt in het moderne volkskundige onderzoek. Benadrukt wordt dat de stadssagen doorgaans niet op waarheid berusten, hoogstens soms een kleine kern van waarheid bevatten. Ondanks hun relatieve onwaarschijnlijkheid worden de verhalen echter graag als waar verteld: de verhaalde gebeurtenissen zijn meestal ‘a friend of a friend’ overkomen. De ‘clou’ ligt tamelijk vast, maar de overige plot-elementen passen zich gemakkelijk aan tijd, plaats en publiek aan. Bovenal brengen de stadssagen de angsten, frustraties, vooroordelen en wensdromen van de moderne mens onder woorden – en dat maakt de verhalen zo interessant voor het hedendaagse volkskundige onderzoek. De stadssagen worden met gretigheid verteld en beluisterd: bij wijze van (leed)vermaak, of om lekker te griezelen, of om op een onrechtstreekse manier denkbeelden onder woorden te brengen, die men rechtstreeks eigenlijk niet mag zeggen. Terecht merkt Burger nog op dat een bepaalde sage voor de ene verteller of luisteraar komisch kan zijn, en voor de andere juist tragisch.

Aan het eind van zijn inleidende hoofdstuk legt Burger verantwoording af van zijn verzamelmethode (interviews, schriftelijke enquête, kranten, tijdschriften, brieven) en zijn wijze van optekenen. Over dit laatste merkt hij op: “Waar ik letterlijk citeer, heb ik dat bij geschreven versies aangegeven met aanhalingstekens. Bij mondelinge versies betekenen aanhalingstekens dat ik het vertelde weergeef zoals gebruikelijk in journalistieke interviews, dat wil zeggen door het gesprokene aan te passen aan de conventies van geschreven taal” (19). Burger heeft voorts enkele moppen in zijn verzameling opgenomen als ze hem als berustend op waarheid werden medegedeeld. Welke teksten dit zijn, wordt niet steeds vermeld, maar ik weet uit ervaring dat ‘De getergde vrachtrijder’, ‘De neus’ en ‘De bobbel

onder het tapijt' ook als mop verteld worden. Burger verklaart dat zijn verzameling ongekuisd is: ook sagen met een racistische, seksistische en homofobe ondertoon zijn opgenomen.

Burger heeft de stadssagen gegroepeerd in een aantal hoofdstukken met een bepaald thema, zoals: gevaren van de autoweg, list en bedrog, gevaarlijke liefde, en ongedierte. Elk hoofdstuk opent eerst met een algemene inleiding. Zo staat Burger in het hoofdstuk over bizarre vakantiesagen stil bij de fundamentele menselijke vrees voor alles wat vreemd is. De vakantiesagen fungeren als een uitlaatklep voor angsten (die er door de sagen meestal niet minder op worden) en als een bevestiging van vooroordelen.

Bij elke stadssage tekent Burger aan van wie en wanneer hij het verhaal gehoord heeft, of waar hij het gelezen heeft (jammergenoeg ontbreekt vermelding van de leeftijd van de informanten, wat voor wetenschappelijk onderzoek wel van belang is). Waar mogelijk bespreekt hij na een stadssage bondig nog enkele Nederlandse en buitenlandse varianten. Soms kan Burger een indicatie geven omtrent de ouderdom van de sage. Enkele sagen geven aanleiding tot een korte beschouwing over het milieu waarin ze de ronde doen, zoals de sage over 'Een engel langs de snelweg' die regelmatig opduikt in evangelische kringen. Ook wordt af en toe ingegaan op de onmogelijkheid van bepaalde sagen (de gestolen nier), of op de sociologische en psychologische interpretatie van een bepaald verhaal.

Boeiend is bijvoorbeeld Burgers beschouwing bij 'De boodschap op de spiegel' en zijn commentaar bij de interpretatie van Gary Alan Fine. In de Amerikaanse versies van dit verhaal over een 'one night stand' ziet een onsympathieke man de volgende ochtend in lipstick op de spiegel geschreven staan: "Welkom bij de Aidsclub". De sage kan geïnterpreteerd worden als een vrouwelijke wraakfantasie: "De besmetting is een omgekeerde verkrachting; een agressieve daad die het slachtoffer voor de rest van zijn leven tekent. Voor mannen zou de sage appelleren aan angst voor – in Freudiaanse termen – de castrerende vrouw" (115). Maar voor de meeste Europese varianten van deze sage gaat die interpretatie niet op, zo stelt Burger vast. Daarin wordt juist een sympathieke vrouw op vakantie besmet door een buitenlandse man. De latente moraal is in dit geval dat een minnaar met zorg gekozen moet worden: de vrouw wordt in feite gestraft voor haar impulsieve keuze voor een buitenlander. Ook het onuitsproken idee dat enge ziektes altijd van buiten komen, speelt hier een rol.

Overeenkomsten tussen stadssagen en sprookjes zijn Burger niet ontgaan. Waarschijnlijk terecht legt hij verband tussen een sage als 'Dubbel dood' en het sprookje van 'Het vijfmaal gedode lijk' (Aarne-Thompson 1537). En de tijdige ontdekking van een als vrouw verklede moordenaar is het centrale thema in zowel de sage over 'Het mes in de handtas' als het verhaal van 'De appelvangproef' (Van der Kooi 958G*; nog dichter staat deze laatste sage bij Van der Kooi 958K*: 'De rover op de wagen').

In zijn *Verantwoording* verwijst Burger per stadssage naar de relevante primaire en secundaire literatuur, en zijn boek besluit met een literatuurlijst. Een trefwoordenregister ontbreekt.

Met de toenemende publicatie van sagenbundels als *De wraak van de kangoeroe*, *Broodje aap* en *Broodje aap met* begint onderzoek naar dit papieren fenomeen ook zinvol te worden. In hoeverre spelen dergelijke bundels bijvoorbeeld nog een rol bij de instandhouding, verspreiding of 'revival' van bepaalde sagen? Hebben dergelijke boeken voor de gemiddelde lezer vooral amusementswaarde (man bijt hond)? Of vervullen de bundels voor de moderne mens ook een geruststellende functie omdat zij het waarheidsgehalte van veel stadssagen relativeren (correctie: hond bijt toch gewoon man)? – Theo Meder.

Ernährungsforschung - interdisziplinär. Hrsg. von Thomas Kutsch. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1993. VI, 376 p.; DM 79,-; ISBN 3-534-11628-3.

Interdisciplinariteit is de laatste tijd een hot item in het wetenschappelijke voedingsonderzoek. Steeds meer wint de overtuiging veld dat er in het eten en drinken van de mens een enorm aantal achtergrondfactoren te registreren is, alsmede een vrijwel niet te overziene differentiëring in details, tal van verschillende niveaus, en ook een veelheid aan be- en verwerkingsfasen in de voedselketen. Elke onderzoeker op dit terrein, uit welke discipline hij

ook afkomstig is, realiseert zich dan ook al spoedig, dat hij niet kan volstaan met de theoretische benadering en methodiek van zijn eigen kennisveld alleen en dat interdisciplinaire kennisverwerving en/of interdisciplinaire samenwerking nodig is. Het gevolg van dit inzicht is een reeks initiatieven, congressen en bundels waarbij diverse wetenschappen betrokken zijn. Alleen in dit nummer van het *Volkskundig Bulletin* worden er al drie van dergelijke bundels besproken. Deze reader onderscheidt zich van de andere twee door een vrij zwaar accent op de economische achtergronden en de natuurwetenschappelijke aspecten van de voeding. Bij het aanzoeken van de (Duitse, Oostenrijkse en Zwitserse) auteurs is ernaar gestreefd zowel de productie- en aanbods-kant als de consumenten- en vraagzijde van de voeding recht te doen. Gevraagd werd een 'state of the art' te geven. In een kort en strak opgezet betoog diende men de nieuwste voedingsinzichten die in de betreffende (deel)discipline leefden te behandelen, alsook de zwaartepunten in het huidige onderzoek en eventueel de leemten erin.

De bundel bestaat uit twee gedeelten. Het eerste deel omvat acht bijdragen afkomstig uit de economische en sociale (deel)wetenschappen. De economisch georiënteerde artikelen gaan merendeels over de voedselproblematiek in de wereld of over die van één of meer landen. Men schenkt aandacht aan het bevolkingsvraagstuk, het niveau van de landbouwproductie, de ongelijke verdeling van werk en inkomen, aan prijspolitiek en prijsvorming en andere factoren die op voedingsterrein tot een per regio, land of werelddeel verschillende vraag- en aanbodzijde leiden; samen zijn deze vaak verantwoordelijk voor grote tegenstellingen tussen overvloed en schaarste. De auteurs richten zich nu eens op verschillen tussen de westerse landen en de ontwikkelingslanden, dan weer staan de kenmerken van de derde wereldlanden of die van één of meer EG-landen meer op de voorgrond. Over het algemeen blijkt het economisch streven uit te gaan van het optimaal benutten van schaarse middelen en gericht te zijn op het bereiken van het (ideaaltypische) evenwicht tussen de vraag- en de aanbodzijde van levensmiddelen. Dichter bij huis blijft een huishoudeconomisch artikel, waarin de voor de voeding gemaakte relevante kosten en baten (zowel in privéhuishoudens als verzorgende instellingen) tegen het licht worden gehouden.

Van de vier sociaalwetenschappelijke artikelen laat ik het artikel over de voedingsvoorzichting met het oog op de gezondheid onbesproken. Van de overige drie is er één gewijd aan voedingspsychologie, een wetenschap die pas sinds kort – in het bijzonder in Engeland en de Verenigde Staten – onderzoek doet naar psychologische aspecten van het eten en drinken zoals alcoholisme, eetstoornissen (waaronder anorexia en bulimia nervosa), overvoeding en overgewicht. Van de genoemde eetaspecten worden de diverse inzichten en de huidige stand van het onderzoek kort geschetst. Vooralsnog blijkt het psychologische voedingsonderzoek zich in hoofdzaak te richten op problematische eet- en drinkgewoonten, en dan met name – vanwege de beperkt beschikbare middelen – op die van studenten. Uitbreiding van dit type onderzoek over de hele bevolking is een eerste vereiste, terwijl ook andere vormen van eetgedrag, zoals individueel of groepsgewijs optredende smaakvoorkeuren en -aversies, maar ook het omgekeerde, de invloed van voedingsmiddelen op iemands gedrag, niet uitgesloten mogen worden (68-97). De bijdrage over voedings-sociologie is geschreven door *Th. Kutsch*, de initiatiefnemer van de bundel. Hij is van mening dat deze deeldiscipline zich niet mag beperken tot alleen de bestudering van groepsspecifiek consumptiegedrag. Aangezien het handelen van de mens mede bepaald wordt door de aanbodzijde van de voeding dienen ook beïnvloedende factoren aan de produktiekant (landbouw, voedingsindustrie, handel, evenals de voortdurend veranderende beeldvorming die over elk bestaat) in de beschouwing meegenomen te worden. Uitvoerig bespreekt hij de diverse contexten waarbinnen de belangrijkste sociale randvoorwaarden van het eetgedrag optreden (achter-eenvolgens: de culturele, de sociaal-structurele, de groepsspecifieke en de persoonlijke context). Daarna gaat hij gedetailleerd in op de beslissingsprocessen die de aankoop van etenswaren begeleiden, op de keukeninrichting en de huishoudelijke apparatuur die eveneens het niveau en de kwaliteit van ieders eten beïnvloeden, en op de verschillende typen maaltijden (in het gezin, met gasten en buitenshuis). Kutsch ziet de menselijke ervaring duidelijk als uitgangspunt van het voedings-sociologische onderzoek. Vandaaruit kan men het sociaal

bepaalde en sociaal georganiseerde eetgedrag het best analyseren (98-135). In een helder geschreven overzichtsartikel schetst de sociaalhistoricus *H.J. Teuteberg* eerst kort het uit elkaar groeien van de natuur- en cultuurwetenschappen in de negentiende eeuw, daarna de steeds wisselende richtingen die het historisch (en ander cultuurwetenschappelijk) voedingsonderzoek ingeslagen is vanaf de achttiende eeuw tot nu toe. Het meest uitvoerig gaat hij daarbij in op de moderne aanpak die in de jaren zestig vorm kreeg, toen er weer meer contact ontstond tussen de historische, de economische en de sociale wetenschappen en jonge historici zich sociaal-economische probleemstellingen en methodieken toe gingen eigen. In een schets passeren de diverse zwaartepunten in het moderne historische voedingsonderzoek de revue. Volgens Teuteberg dient nu ook de barrière nog geslecht te worden die bestaat tussen de diverse natuurwetenschappen en de cultuurwetenschappen (178-206).

Het tweede deel van de bundel bestaat uit zeven artikelen afkomstig uit de natuurwetenschappen. De meeste pogen een up to date beeld van het wetenschappelijke onderzoek te geven. Zo zijn er bijdragen over de huidige stand van de ecologische fruitproductie (261-287) en de ecologische landbouw (209-233), waarin behalve aan de doelstellingen ervan onder meer ook aandacht geschonken wordt aan de technieken die men bij de diverse gewassen volgt, de reeds bereikte resultaten, de offers die gebracht moeten worden en aan de veranderende houding en vraag van de consument. Verder gaat dit deel over voedingsepide-mologie, de studie van de relaties tussen de mens, zijn voeding en zijn omgeving (328-349), over veel voorkomende ziekten in westerse landen die mogelijk verband houden met het eten (312-327), over het huishoudtechnische aspect van de voeding (350-372), over ontwikkelingstrends en perspectieven van het onderzoek in de levensmiddelentechnologie, een multidisciplinaire deelwetenschap die op dit moment enorm in beweging is en die zich de laatste tijd vooral richt op kwaliteitsverhoging zonder afbreuk te doen aan de gezondheidsaspecten van de produkten (288-311). Met deze opsomming is de multidisciplinariteit van het verschijnsel voeding eens te meer aangetoond; tegelijk zal duidelijk zijn geworden dat het culturele element van het eten en drinken van de mens in deze bundel weinig op de voorgrond treedt, of misschien zelfs beter, vrijwel geheel naar de achtergrond verdreven is. – Jozien Jobse.

European food history. A research review. Ed. by Hans J. Teuteberg. Leicester enz.: Leicester University Press, 1992. xii, 297 p.; f 169,30; ISBN 0-7185-1383-5.

Sinds het einde van de jaren zeventig heeft het historische voedingsonderzoek zich, vooral onder invloed van andere wetenschappen, in de diverse Europese landen snel ontwikkeld. Het gevolg is dat er de laatste decennia een veelheid aan regionale en nationale studies verschenen is, die hetzij slechts betrekking hebben op één, hetzij ook op verscheidene periodes uit de geschiedenis. Kenmerkend voor deze studies is dat ze met behulp van verschillende methoden uit zowel medische, psychologische, alsook sociale, economische of meer esthetisch georiënteerde wetenschappen tot stand zijn gekomen. Door gebrek aan interactie tussen al die verschillende disciplines, nationaliteiten en methodieken bereiken tal van belangwekkende studies echter vaak maar enkele vakgenoten uit het eigen land. Dit inzicht leidde in 1989 tot een interdisciplinaire, historische voedingsconferentie, die in Münster gehouden is. Aan de zestien deelnemers uit diverse Europese landen die ervoor werden uitgenodigd, werd gevraagd de stand van het historische voedingsonderzoek in hun land – of daaruit eventueel één of enkele periodes – kritisch te bespreken, met speciale aandacht voor de belangrijkste studies. Op deze manier zouden de congresbijdragen in de toekomst kunnen gaan fungeren als een soort 'bibliographie raisonnée' in het historische (en in bredere zin ook in het culturele) onderzoek naar de geschiedenis van de voeding.

De congresbundel opent met een interessant en indringend pleidooi om tot meer uitwisseling van onderzoeksresultaten en meer samenwerking tussen de diverse voedingswetenschappen te komen. Alleen als dat gebeurt bestaan er volgens de Münsterse sociaal-historicus *Hans J. Teuteberg* mogelijkheden om moderne problemen te begrijpen als overgewicht, welvaartsziekten, schade aan het milieu, evenals de gevolgen van het verlies aan traditionele

eetpatronen in de westerse wereld; bovendien zou er meer inzicht kunnen ontstaan in de alsmaar voortdurende voedseltekorten en ondervoeding elders in de wereld. Hij stelt dat tot nu toe vooral het natuurwetenschappelijke voedingsonderzoek, waarvan het belang ook niet makkelijk te overschatten is, op de voorgrond is getreden. Een duidelijke tekortkoming ervan is echter de eenzijdige gerichtheid op de gezondheidsaspecten van eten en drinken, die rechtstreeks te herleiden is tot de ontstaansperiode in de pre-industriële tijd toen schaarste, ondervoeding en hongersnoden hier nog periodiek weerkerende verschijnselen waren. Maar juist door die eenzijdigheid is men ook niet in staat het hoofdprobleem van de moderne voeding te verklaren, dit is: waarom maken mensen uit het enorm gevarieerde, overvloedige voedselaanbod altijd weer opnieuw de verkeerde keuzes. Als er meer interactie zou bestaan tussen de sociaal-culturele, psychologische, historische wetenschappen en het natuurwetenschappelijke voedingsonderzoek, zou veel kennis zowel meer nut alsook meer diepte kunnen krijgen. Om deze gedachte kracht bij te zetten, geeft Teuteberg een zeer compact overzicht van de belangrijkste invalshoeken, de betekenis, enkele bronnen en resultaten van het sociaal-culturele en historische voedingsonderzoek tot nu toe. Tevens doet hij een voorstel om vorm te geven aan de vergelijkende Europese voedingsgeschiedenis in interdisciplinair verband (1-18).

Op diverse manieren hebben de deelnemers in hun bijdrage aan de opzet van het congres proberen te voldoen. Sommigen geven een kritisch overzicht van de bronnen voor, de stand van, en de meest recente ontwikkelingen in het voedingsonderzoek van hun land, waarbij ze er bijvoorbeeld op wijzen welke onderwerpen relatief veel, en welke nog niet of nauwelijks bestudeerd zijn, op welke wijze dat gebeurd is, soms ook wat de kwaliteit van die studies is en wat er nog gedaan zou moeten worden. Op die manier ontstaat in enkele gevallen een min of meer uitputtende, een meer of minder breed opgezette, geannoteerde bibliografie, die grote betekenis kan hebben voor het toekomstige onderzoek. Voorbeelden van deze aanpak zijn de bijdragen voor Groot-Brittannië (19-44), de voormalige DDR (129-145) en die voor Zwitserland (168-198). Anderen kennen meer gewicht toe aan de inhoudelijke kant van de door hen besproken studies, en proberen op basis ervan een beschrijving te geven van de ontwikkeling van de voeding zelf in hun land; bijvoorbeeld de Zweedse bijdrage, die bovendien vrij veel cijfermateriaal bevat en afsluit met een lijst van methodologische probleemvelden (256-277). Opvallend in het artikel voor West-Duitsland, van de hand van de initiatiefnemer van het congres *Hans J. Teuteberg*, is de relatief grote aandacht voor de verdiensten van andere dan alleen historische disciplines (109-128).

Ook *Peter Scholliers* geeft in zijn bijdrage voor België een overzicht van de bestaande bronnen en van wat er tot nu toe in zijn land op voedingsterrein gedaan is. Hij onderscheidt zich echter van de meeste anderen door de nadruk te leggen op de theoretische potenties van de geschiedenis van de voeding voor de historische wetenschappen als geheel. Omdat de voeding een belangrijk middel is waarmee de sociale klassen zich van elkaar plegen te onderscheiden, vormt ze ook het terrein bij uitstek om te pretenderen tot een hogere groep te horen dan waar men in werkelijkheid toe behoort. Daardoor leent de voeding zich uitstekend om er de verschillende stadia die een samenleving in haar ontwikkeling doormaakt, uit af te leiden. Vooral wanneer men het historische voedingsonderzoek integreert in de geschiedenis van de landbouw, de bevolkingsontwikkeling, de prijzen, de handel, de lonen en de sociale politiek, kan het het wetenschappelijke debat in hoge mate bevorderen en zelfs tot de vorming van bredere theoretische concepties leiden (71-89). *Eva Barlösius* onderstreept deze stelling in haar bijdrage voor Frankrijk, alleen gaat het haar niet zozeer om het theoretisch belang van de voedingsgeschiedenis voor de historische wetenschappen als geheel, maar meer om de betekenis ervan voor het onderzoek naar 'la vie matérielle'. Ze sluit zich bovendien aan bij de ideeën van Bourdieu en Flandrin dat men zich in het voedingsonderzoek minder dient te richten op consumptiecijfers en de kwantiteit van het genoten voedsel ('la nécessité'); het is vooral de kwaliteit, anders gezegd de smaak ('le goût') waar het op aankomt (90-108).

Andere artikelen gaan minder ver. Zo valt het accent in de Ierse bijdrage bijvoorbeeld op enkele dominante kenmerken van het nationale, c.q. regionale eetpatroon, die vervolgens in

relatie gebracht worden met de agrarische, sociale of culturele achtergronden ervan (45-55), en het artikel over Rusland beperkt zich tot een overzicht van het voedingsonderzoek van de Oostslavische volken in de voormalige USSR (224-235). In weer andere studies is naar een meer thematische ingang gezocht en valt de nadruk bijvoorbeeld op bepaalde voedingsproblemen en op de diverse richtingen waarin het onderzoek van een land daarop naar antwoorden zoekt; voor deze invalshoek koos *Adel P. den Hartog* voor Nederland (56-70). De Oostenrijkse bijdrage is vooral gericht op de sociale variatie in de voeding en op de veranderingen die zich daar in de loop der eeuwen in hebben voltrokken (146-167). In de bijdrage over het Poolse onderzoek is het uitgangspunt het wel en wee van het moderne, historische voedingsonderzoek zelf. Dit kreeg voor het eerst vorm in kringen rond het tijdschrift *Annales*, tegelijk met de toenemende belangstelling voor het dagelijkse leven. Met Polen als voorbeeld wordt beschreven welke bronnen men aanvankelijk gebruikte, en op welke wijze. Ook wordt duidelijk gemaakt welke inzichten eerst bijgesteld en welke problemen eerst overwonnen moesten worden, voordat het idee veld won dat alleen een sociaal gedifferentieerde benadering van historische consumptiecijfers tot zinvolle resultaten kon leiden (213-223).

Met deze bespreking heb ik proberen aan te geven hoe groot de verdienste van dit congres is geweest. Bijna overal blijkt het voedingsonderzoek te zijn begonnen met meer of minder cultuurhistorisch gerichte beschrijvingen van uitzonderlijke, copieuze maaltijden, die vrijwel alleen op feestdagen voorkwamen en dan vaak ook alleen nog maar in de hogere kringen. Economisch-historische studies brachten hier verandering in. Deze waren aanvankelijk vooral op de agrarische productie gericht, later gingen ook handelsstatistieken een rol spelen. Door de uniforme aanpak die de *Annales*-groep voorstond, werden vergelijkingen in de consumptie tussen landen en tijdvakken mogelijk gemaakt, al was de benadering vaak erg eenzijdig. Meer en meer is echter het inzicht ontstaan dat in de diverse landen overeenkomstige processen spelen en dat men dus van elkaars onderzoek kan leren. Veel van wat elders al onderzocht is en nauwelijks bekendheid kreeg, is nu binnen handbereik van geïnteresseerden uit andere landen gekomen. Bovendien bestaan de contacten nu, evenals het voornemen om deze om de paar jaar door middel van nieuwe bijeenkomsten te verstevigen. Hoe belangrijk dit soort initiatieven zijn, hebben in de volkskunde de om de twee à drie jaar plaatsvindende internationale, etnologische voedingscongressen uitgewezen. Ook die gingen in 1970 van start met bijdragen over de toenmalige stand van het disciplinaire voedingsonderzoek in de diverse Europese landen (vergelijk hiervoor *Ethnologia Europaea* 5 (1971) 6-210 en *Ethnologia Scandinavica* 1971, 5-187). Sindsdien is het nauwelijks meer denkbaar om een nieuw volkskundig voedingsonderzoek in gang te zetten zonder eerst een of meer van de bundels die na afloop van deze congressen verschijnen, te raadplegen. – Jozien Jobse.

Frömmigkeit. Formen, Geschichte, Verhalten, Zeugnisse. Lenz Kriss-Rettenbeck zum 70. Geburtstag. Red. Ingolf Bauer. München: Deutscher Kunstverlag, 1993. (Forschungshefte, Herausgegeben vom Bayerischen Nationalmuseum München, 13). 255 p., ill.; DM 68,-; ISBN 3-422-06106-1.

De volkskundige Lenz Kriss-Rettenbeck (geboren in 1923 als Rettenbeck, vanaf het midden van de jaren vijftig genaamd Kriss-Rettenbeck) werkte van 1960 tot 1974 als conservator en van 1974 tot 1985 als Generaldirektor bij het Bayerische Nationalmuseum te München. Mede dankzij zijn inzet voor de afdeling volkskunde (gebaseerd op de verzameling die Rudolf Kriss van 1926 tot 1951 had aangelegd), waarbinnen het accent valt op religieuze volkscultuur, is genoemd museum ook buiten Beieren en Duitsland een begrip geworden. Niet alleen is zijn naam verbonden aan fraaie en gewaardeerde overzichtswerken (zoals *Bilder und Zeichen religiösen Volksglaubens* (1963); *Ex Voto. Zeichen, Bild und Abbild im christlichen Votivbrauch* (1972); *Wallfahrt kennt keine Grenzen* (1984)), ook op methodisch gebied was Kriss-Rettenbeck richtinggevend door erop te wijzen dat objecten zoals devotionalia pas geduid kunnen worden wanneer ze in de juiste context zijn gebracht. Bij zijn interpretatie bereikte hij zo'n diepgang, dat hem weleens het verwijt is gemaakt meer bezig te zijn met theologiegiedenis dan met volkskunde.

De titel van het Festschrift voor de zeventigjarige, *Frömmigkeit*, lijkt daarom een terechte keuze. Na een woord vooraf van Reinhold Baumstark en een kort artikel van Ingolf Bauer over de betekenis van Kriss-Rettenbeck voor het Bayerische Nationalmuseum, presenteren elf auteurs, bijna allen uit Beieren, hun bijdragen. Het is niet duidelijk of de auteurs zich hebben laten leiden door een motto dat verder gaat dan alleen het woord *Frömmigkeit*. Wat zij gemeen hebben, is dat zij, waar mogelijk en met gevoel voor egards, de publikaties van Kriss-Rettenbeck betrekken bij de uitgangspunten van hun onderzoek. Een enkeling, zoals Wolfgang Brückner, slaagt erin om te werk te gaan als zijn vriend en geestesverwant: het presenteren van objecten, teksten, en/of gedragingen, het situeren van het gekozen onderwerp binnen het (toenmalige) godsdienstige leven, én het aangeven van de relevantie van de verrichte studie voor een beter verstaan van het (toenmalige) dagelijkse leven.

De eerste bijdrage, "Lectio divina" (13-26), is van de hand van de bekende cultuurfilosoof Ivan Illich. Deze beweert dat er ca. 1200 binnen de westerse beschaving een nieuwe manier ontstond om geschreven teksten te lezen: het speculatieve, kritische, gedistantieerde en reflectieve lezen (de zogenaamde *lectio scholastica*), dat ook in de hedendaagse samenleving nog dominant aanwezig is. Vóór de dertiende eeuw overheerste er een andere, meer geëngageerde en sensitieve, manier van lezen (*lectio divina*), die vanaf die tijd slechts een marginaal bestaan zou leiden als privé-aangelegenheid voor de enkeling die zich nog meditatief bezighield met geschriften (*lectio spiritualis*). De verklaring die Illich geeft voor deze zeer ingrijpende omslag in leeswijze, is werkelijk verbluffend: vanaf ca. 1200 werd de boekpagina anders opgemaakt (spatie tussen woorden, indices, inhoudsopgaven, concordanties, enz.), waarna de lezer een soort superioriteitsgevoel tegenover de tekst verkreeg om vervolgens de grondslag te leggen voor onze geseculariseerde samenleving.

Na de sensitieve, maar speculatieve, ouverture van Illich, volgen vier bijdragen die alle dicht bij de bronnen blijven. In zijn bijdrage "Elevatis ad celum manibus et oculis" – Gebärden und Gebären in den Miracula Sancti Annonis von 1184' (27-44), brengt Ludolf Kuchenbuch de inhoud van een twaalfde-eeuws vita van de Heilige Anno († 1075 in Siegburg, bij Bonn) in verband met het onderzoek naar de geschiedenis van het gebaar. Zijn grondoriëntatie put hij uit een artikel van Kriss-Rettenbeck uit 1965. Walter Hartinger vraagt zich in zijn bijdrage, 'Patrizische Frömmigkeit – Aufgrund von Testamenten der Reichsstadt Regensburg im 14. Jahrhundert' (45-72), af of er in de veertiende eeuw voor de goeude burgerij van het nijvere en rijke Regensburg nog ruimte overbleef voor gebed en andere uitingen van vroomheid. De schrijver ontdekt dat deze ruimte er zeker was: blijkens hun testamenten besteedden de rijke stedelingen veel aandacht en vooral geld aan het laten opdragen van missen, in de parochiekerk of – indien hun status zover reikte – in de eigen huiskapel. Leonie von Wilckens beperkt zich in haar bijdrage, "o mensch gedénck an mich" – Werke der Barmherzigkeit für die Armen Seelen – Zu einer spätmittelalterlichen Handschrift in der Nürnberger Stadtbibliothek' (73-80), tot een minimum aan interpretatie. Zij laat de lezer voornamelijk kennismaken met enkele fraaie illustraties uit een ca. 1480 vervaardigd handschrift (Hs. Neurenberg, Stadtbibliothek, Cent. V, App. 34a), die stuk voor stuk een vrome handeling en de daaruitvolgende bevrijding van zielen uit het vagevuur voorstellen. Ook de bijdrage van Annemarie Brückner, 'Von mittelalterlicher Bildertheologie – Zu zwei Skulpturen der Anna Selbdritt in Würzburg' (81-88), gaat, anders dan de titel doet vermoeden, nauwelijks verder dan een kennismaking met twee laatmiddeleeuwse zandstenen beelden van Sint-Anna-te-Drieën.

Het hart van dit Festschrift wordt gevormd door de bijdrage van Wolfgang Brückner, 'Christlicher Amulett-Gebrauch der frühen Neuzeit – Grundsätzliches und Spezifisches zur Popularisierung der Agnus Dei' (89-134). Op grond van veelsoortig bronnenmateriaal, waaronder inventarissen van kerkboedels, komt Brückner tot de constatering dat het dragen van het Agnus Dei (een der sacramentalia) als amulet pas ná de middeleeuwen echt populair is geworden. In de vroegmoderne tijd werden verschillende typen Agnus Dei vervaardigd, variërend van grote, door de paus gewijde, wasplaketten tot metalen medaillons die massaal werden geproduceerd. Op een Agnus Dei konden velerlei figuren en opschriften worden aangebracht; gewoonlijk ontbraken een afbeelding van het Lam Gods en van het kruis

(waaraan een exorciserende werking werd toegeschreven) niet. Een belangrijke bevinding van Brückner is dat het Agnus Dei niet populair is geworden dankzij een 'bijgelovige' grondhouding van het kerkvolk, maar door toedoen van de catechese van de katholieke kerk. Door het dragen van deze amuletten getuigden katholieken, ook buiten de kerkmuren, zichtbaar van hun geloof. Aan het eind van de achttiende eeuw raakte het Agnus Dei bij de kerkelijke overheden in diskrediet, en werd het dragen ervan veeleer af- dan aangeraden. Brückner doorweeft zijn lange bijdrage voorts met interessante beschouwingen over de relatie tussen het Agnus Dei en de eucharistie en het Agnus Dei en de rozenkrans. Voor zowel het onderzoek naar (de geschiedenis) van christelijke amuletten, als het onderzoek naar de verbeeldingswereld in de vroegmoderne tijd betekent deze studie een aanwinst.

De drie bijdragen die volgen op het vuurwerk van Brückner hebben weer het karakter van een voorzichtige demonstratie van de bronnen. In zijn bijdrage, 'Gesindetermine und -verehrungen im Einflußfeld religiöser Feiern, Segnungen und Umgänge im Kloster Indersdorf – Nach dem Ehaltenbuch von 1493 und dem Rituale Oeconomicum von 1768' (135-144), bespreekt Karl-S. Kramer aan de hand van twee rekeningenboeken de verstandhouding tussen de augustijner koorheren van het klooster Indersdorf enerzijds en hun personeel en dienstverleners uit nabije dorpen anderzijds. In haar bijdrage, 'René Descartes: "Ante finem novembris Lauretum petam ..."' (145-160), houdt Edith Chorgherr zich bezig met enkele beknopte tekstpassages waaruit blijkt dat René Descartes oprecht van plan was om in 1620, tijdens een verblijf in Italië, een voettocht te ondernemen naar het heiligdom van Onze Lieve Vrouw in Loreto. Chorgherr gebruikt dit gegeven om een omslag in de religieuze verbeeldingswereld van intellectuelen te demonstreren. Vroeg Descartes God nog middels goede werken om bijstand, teneinde zijn wetenschappelijke en filosofische werkzaamheden succesvol af te ronden, voor de generatie filosofen en natuurwetenschappers ná hem was een dergelijk gedrag onbegrijpelijk.

Nina Gockerell bespreekt in haar bijdrage, "Sie durchstachen mich mit mannigfaltigen Waffen ..." Neuerworbene Bildwerke zum Themenkreis der "Geheimen Leiden" als Ergänzung der Sammlung Kriss im Bayerischen Nationalmuseum' (161-194), enkele achttiende- en negentiende-eeuwse afbeeldingen van momenten uit het "lijden [van Christus], waarvan de evangelisten ternauwernood of helemaal niet reppen en dat dan op de apocriefe boeken of persoonlijke veropenbaringen teruggaat" (omschrijving van D.A. Stracke, C.C.). Een stelling die zij poneert, is dat onderzoekers niet te snel moeten denken dat elk lijdens-tafereel in de beeldende kunst is gebaseerd op geschreven teksten. Jammer genoeg gaat aan deze interessante stelling geen *Auseinandersetzung* vooraf met gezaghebbende auteurs die wél een zeker primaat verlenen aan de tekst boven de afbeelding, zoals Kurt Ruh en James Marrow.

De twee laatste bijdragen zijn resp. van Christoph Daxelmüller, 'Zwischen "minhag" und Bürostuhl – Konstitutiven des jüdischen Alltags im 19. und 20. Jahrhundert' (195-214), en van Hubert Kriss-Heinrich, 'Abba Walda Tensa'e Gezaw. Äthiopiens gewaltiger Exorzist' (215-243). Omdat deze twee, overigens boeiende, verhalen enigszins buiten de Festschrift-formule (steeds beperkt tot de Westeuropese christenheid) vallen, laat ik ze verder buiten beschouwing. De bundel wordt afgesloten met een epiloog, 'Bayerische Frömmigkeit' (245-248), van de abt van de benedictijnerabdij St. Bonifaz te München, Odilo Lechner, en een overzicht van de publikaties van Kriss-Rettenbeck (249-253).

Zoals bij menige bundel (vooral wanneer deze tevens een feestbundel is) bouwen de verschillende bijdragen niet op elkaar voort, maar staan ze min of meer 'los' achter elkaar. De koepel waaronder al deze studies zijn gebracht, *Frömmigkeit*, lijkt echter een goede keuze, te meer daar deze koepel zich de komende jaren nog aanzienlijk zal verwijden in het land van de wetenschap. – Charles Caspers.

Gansohr-Meinel, Heidi. *"Fragen an das Volk". Der Atlas der deutschen volkskunde 1928-1945. Ein Beitrag zur Geschichte einer Institution.* Diss. Bonn. (Quellen und Forschungen zur europäischen Ethnologie, 13). Würzburg 1993, Königshausen & Neumann. 237 p., 6 afb.; DM 68,-; ISBN 3-88479-743-3.

Het omvangrijkste volkskundige project in de jaren dertig in Europa is ongetwijfeld de Duitse volkskunde-atlas. Het project liep van 1928 tot 1945, maar de belangrijkste activiteiten hadden plaats tussen 1930 en 1939. De vijf vragenlijsten met in totaal meer dan 600 vragen verschenen tussen 1930 en 1935, de 120 kaarten die op grond van een deel van de antwoorden werden getekend, verschenen in de periode 1937-1939. Het project beperkte zich niet tot de politieke grenzen van Duitsland, maar strekte zich ook uit tot de buiten Duitsland wonende Duitsers. Aan het project hebben tal van Duitse volkskundigen meegewerkt. Het kende een ingewikkelde organisatorische structuur waarin de taken en bevoegdheden van de betrokkenen niet steeds duidelijk waren vastgelegd. Zo was er een permanente competentiestrijd gaande tussen de wetenschappelijke staf van het Centrale Comité van de Atlas en de technische leider, die direct door de financier van het project, de Notgemeinschaft der deutschen Wissenschaft, benoemd was. De Notgemeinschaft ontving op haar beurt het geld van het Ministerie van Binnenlandse Zaken, later van het Ministerie van Opvoeding. Ook de politieke en economische ontwikkelingen zorgden voor grote instabiliteit. Het project werd geleid door het Centrale Bureau in Berlijn. Dit maakte gebruik van ruim twintig regionale bureaus, die voor de werving van de correspondenten zorgden en de vragenlijsten moesten versturen en weer zien binnen te krijgen. Het Centrale Bureau had tot de taak de vragenlijsten op te stellen en de kaarten te tekenen. Het totale aantal correspondenten bedroeg 20.000.

De belangrijkste doelstelling van de volkskunde-atlas was om inzicht te verkrijgen in de ruimtelijke dynamiek van culturele verschijnselen. Het grote voorbeeld was de Duitse Taal-atlas die al in de negentiende eeuw van start was gegaan. De volkskundekaarten zouden de culturele stromingen, bekend uit het dialectonderzoek, moeten bevestigen. De vragen werden aanvankelijk hierop ook geselecteerd, hetgeen verklaart waarom ze op de eerste lijsten weinig onderlinge samenhang vertonen en sterk historisch gericht zijn. In de loop van het project werd dit uitgangspunt steeds meer verlaten. Zo is de laatste vragenlijst uit 1935 geheel gewijd aan actuele meningen betreffende het volkskarakter. Het thema paste overigens wel goed in de toen heersende nazi-ideologie.

De overheersende indruk die men uit de studie van Gansohr krijgt is die van een permanente strijd over doelstelling van het project, de hoeveelheid en formulering van de vragen en de wijze van kartering van de antwoorden. De onenigheid blijkt al uit de snelle wisseling van het leiderschap in het Centrale Bureau, waarin Fritz Boehm, Adolf Helbok, John Meier en Wilhelm Peßler het als wetenschappelijke leiders telkens maar enkele jaren volhielden, waarna tenslotte Heinrich Harmjanz vanaf 1937 het inmiddels gekortwiekte atlasproject formeel leidde tot 1945. Een centrale rol zowel in organisatorisch als in wetenschappelijk opzicht speelde in de beginjaren van dit project John Meier, voorzitter van de Verband deutscher Vereine für Volkskunde en voorzitter van de machtige Atlascommissie van de Notgemeinschaft. Meier stelde o.a. het overzicht samen van ca. 1.000 vragen, waaruit in de komende jaren ten behoeve van de vragenlijsten regelmatig zou worden geput. Hij zag het atlasproject als een opstap naar een Rijksinstituut voor de Duitse volkskunde. Door deze wens kwam hij in 1934 in conflict met de Notgemeinschaft waarna hij het veld moest ruimen. Binnen het Centrale Bureau van de atlas speelde de door de Notgemeinschaft benoemde technische leider Eduard Wildhagen een beslissende rol. Wildhagen werd door de wetenschappelijke staf ronduit gehaat, maar Gansohr neemt het duidelijk voor hem op door te laten zien dat hij door zijn praktische instelling ervoor gezorgd heeft dat het project voor een flink deel gerealiseerd kon worden. Die praktische instelling was volgens haar bij de wetenschappelijke staf vaak afwezig. Via Wildhagen kon de Notgemeinschaft het project sturen. Het project was te duur om het geheel alleen door wetenschappers te laten sturen. De Notgemeinschaft werd in verband met de economische crisis voortdurend geconfronteerd

met enorme bezuinigingen en er was maatschappelijke kritiek op de veronderstelde geringe relevantie van het project en de kosten ervan. In 1931 waren in tal van kranten diverse atlasvragen van een spottend commentaar voorzien. Het was duidelijk welk antwoord hierop gegeven moest worden: er moesten snel resultaten getoond worden, wilde het project een overlevingskans hebben. Dat betekende minder vragen stellen en sneller kaarten publiceren. Wildhagen moest daarvoor zorgen en dat werd hem door de wetenschappers niet in dank afgenomen. In een levensbericht van na de oorlog betiteld Wildhagen hen als schoften en luiwammessen. Zelf werd hij door zijn collega's "der wilde Hagen" genoemd, terwijl Richard Beitzl nog in 1978 aan zijn afkeer van de man uiting geeft door hem in zijn herinneringen aan de atlasperiode consequent Dr. W. te noemen. In 1936 moest Wildhagen vanwege intriges het veld ruimen.

In het laatste gedeelte van haar boek beschrijft Gansohr, voor mijn gevoel te beknopt, de volledige politieke inkapseling van het atlasproject. Het begon met de oprichting van de Reichsgemeinschaft der deutschen Volksforschung waarin de volkskunde en daarmee ook de volkskunde-atlas een plaats kreeg. Deze Reichsgemeinschaft werd gecontroleerd door het Amt Rosenberg dat toezicht hield op de ideologische vorming in het Derde Rijk. Het atlasproject viel tenslotte via een lange reeks reorganisaties en machinaties in handen van de SS-organisatie Ahnenerbe. Leider van het project werd Heinrich Harmjanz. Hij en Erich Röhr gaven in 1937-1939 120 verspreidingskaarten uit, waarbij ze er voor zorgden dat het vele werk van hun voorgangers op hun eigen konto werd bijgeschreven. Gansohr geeft enkele voorbeelden waaruit blijkt dat de keuze van de kaarten politiek beïnvloed werd. Zo werden de gegevens over moderne dansen en jazz niet gekarteerd. Zo schokkend is dat niet en ze stelt dan ook dat de Nazi's met de volkskunde-atlas nauwelijks hun voordeel hebben kunnen doen en het project na de publikatie van de 120 kaarten dan ook hebben laten rusten.

Het boek van Gansohr is een uitstekende bijdrage tot de geschiedenis van de Duitse volkskunde. Het is ook voor de Nederlandse volkskunde van belang. Het was immers de Duitse volkskunde-atlas die stimuleerde tot het oprichten van de Volkskunde-atlas voor Nederland en Vlaams-België en het waren de Duitse verspreidingskaarten die alom in Europa bewondering afdwongen. Hier zou ik ook de kritische opmerking willen plaatsen dat Gansohr naar mijn smaak de positieve kanten van de Duitse volkskunde-atlas te weinig heeft belicht. In haar studie ligt sterk de nadruk op de vele tekortkomingen en meningsverschillen in verband met dit project. Men dient zich echter te realiseren dat er in de korte tijd van ongeveer 10 jaar, een in politiek en maatschappelijk opzicht uiterst onrustige tijd bovendien, heel veel werk is verzet. Ik denk dat deze onderbelichting van de positieve kanten van het atlasproject veroorzaakt wordt door het feit dat de auteur haar aandacht vrijwel geheel heeft gericht op de organisatorische kant van het project. Doordat er veel relevante stukken in de oorlog verloren zijn gegaan, was de reconstructie hiervan ook een tijdrovend en lastig karwei. Het is ook begrijpelijk dat dit heeft geleid tot een strikt chronologische opzet van het boek. Helaas is dit wat ten koste gegaan van het thematische aspect. Het komt zeker wel ter sprake, maar minder uitvoerig dan gewenst. Zo gaat Gansohr uitvoerig in op de totstandkoming van de vragenlijsten en de selectie van de vragen, maar dat gebeurt op verschillende plekken in het boek, afhankelijk van de tijd. Hierdoor ontstaat een zeer fragmentarisch beeld. Het zou overzichtelijker zijn geweest als dit allemaal in een apart hoofdstuk was behandeld en wellicht had ze het thema dan nog wat verder kunnen uitdiepen. Dit laatste geldt ook voor andere thema's in het boek zoals de theoretische uitgangspunten en de doelstellingen van de atlas alsmede de bewerking van de antwoorden en het tekenen van de verspreidingskaarten. – Ton Dekker.

Ginkel, Rob van. *Tussen Scylla en Charybdis. Een etnohistorie van Texels vissersvolk (1813-1932)*. Amsterdam: Het Spinhuis, 1993. (Ook verschenen als proefschrift Universiteit van Amsterdam). vi+ 348 p., ill., krt., tab.; f 37,50; ISBN 90-73052-69-6.

Deze historische etnografie waarop Rob van Ginkel in september 1993 *cum laude* promoveerde, is gebaseerd op antropologisch veldwerk en bronnenonderzoek naar economische, sociale en culturele transformaties in twee dorpen op Texel in de periode 1813-1932. Van Ginkel slaagt er meesterlijk in om een grote verscheidenheid aan materiaal te verwerken tot een rijke en vlot geschreven studie. Hij maakt gebruik van gestructureerde en informele gesprekken, *oral history*, geschreven bronnen en beeldmateriaal: requesten en brieven, dagboeken en memoires, besommingenboekjes, tijdschriftenartikelen, boeken over Texels historie, streekromans, jaarverslagen, statistieken, notulen, enquêtes, rapporten, kranten, krantenknipsels, almanakken, foto's, films en kaarten; en tenslotte ook historische, sociografische en antropologische werken over andere maritieme gemeenschappen.

Van Ginkel beschrijft en analyseert de spanningen en crises in het bestaan van vissers, onderlinge concurrentieverhoudingen, de sociale verbanden en de adaptieve strategieën tegen de achtergrond van wispelturige natuurkrachten, veranderlijke marktkrachten en beperkende overheidsinterventies. Hierbij bedient hij zich van een vergelijkend perspectief: Oudeschild en Oosterend, de twee belangrijkste, maar sterk van elkaar verschillende, vissersgemeenschappen op het eiland.

Adaptieve strategieën op drie niveaus vormen de probleemstelling:

- adaptatie aan natuur, markt en overheid;
 - adaptieve strategieën ten aanzien van de afhankelijkheidsrelaties binnen de eigen gemeenschap;
 - invloed van sociaal-economische veranderingen op de houding van vissers en vice versa.
- Het gaat hier om de relatie tussen de ecologische regimes, de economische en sociale verhoudingen en de wijzen van doen en denken/voelen van het vissersvolk.

Het is niet moeilijk in deze probleemstelling een oriëntatie op de figuratiesociologische school te herkennen, een oriëntatie die Van Ginkel lijkt te verloochenen – zoals Kitty Verrips in haar recensie in *Etnofoor* (1994, no.2) enigszins verwijtend opmerkt. Zelf noemt Van Ginkel zijn studie een proeve van een cultureel-ecologische benadering. Met deze signatuur refereert de auteur aan het debat over 'gemeengoed' dat richting en reliëf aan deze studie geeft. Dit debat werd in de jaren '60 aangezwengeld door de bioloog Hardin die beweerde dat gemeengoed gedoemd is ten onder te gaan door het roofzuchtige gedrag van de *homo economicus*, het rationeel handelend en naar winstmaximalisatie strevend individu. Slechts privatisering of overheidsingrijpen zou – aldus Hardin – een ecologische ramp voorkomen. Hardins these kreeg bekendheid onder de naam *the tragedy of the commons*. Kritiek op deze these kwam vooral van antropologen die beargumenteerden dat traditionele samenlevingen allerlei controlemechanismen kenden om roofbouw op en overexploitatie van gemeene gronden te voorkomen. Er ontspon zich een debat tussen de Scylla van 'het van nature roofzuchtige individu' en de Charybdis van 'de traditioneel solidaire samenleving'. Aan de hand van zijn vergelijking van de economische strategieën van de twee Texelse dorpen laat Van Ginkel zien dat voor beide perspectieven wat te zeggen is, mits ze genuanceerd worden binnen een concrete sociaal-culturele context. Kort samengevat komt Van Ginkels positie hierop neer dat ook Texelse vissers voor overleving op korte termijn kiezen, al betekent dit een aanslag op de hulpbronnen waarmee ze in hun levensonderhoud voorzien: zodoende voldoen ze aan het beeld van de *homo economicus*. Maar voordat de tragedie van het gemeengoed zijn beslag krijgt, zijn Van Ginkels vissers al overgestapt op andere hulpmiddelen. Ze opereren immers in een markteconomie, hetgeen impliceert dat ze niet alleen reageren op het stijgen en dalen van de vraag, maar ook op het stijgen en dalen van het aanbod. *Homo economicus* zou wel erg irrationeel handelen als hij zijn hulpbronnen compleet zou uitputten. Bij uitputting treedt een dalende winstmarge op waardoor *homo economicus* gestimuleerd wordt zich te oriënteren op andere hulpbronnen. Daarmee blijkt dat niet zozeer het beeld van de *homo economicus* niet deugt, maar dat Hardins interpretatie van dit

beeld een karikatuur is. Anders dan Hardins “piraten” ontwikkelen Van Ginkels vissers hun overlevingsstrategie binnen de kansen en beperkingen die de natuur, de markt en de overheid stellen.

Fascinerend wordt Van Ginkels betoog als blijkt dat de twee slechts enkele kilometers van elkaar verwijderd liggende vissersgemeenschappen Oudeschild en Oosterend zeer uiteenlopend reageren op dezelfde ecologische, economische en politieke kansen en beperkingen. Ter verklaring van dit opmerkelijke fenomeen trekt Van Ginkel alle registers open die de historiserende antropologie te bieden heeft.

Na een inleidend hoofdstuk waarin op heldere wijze de probleemstelling, de gebruikte bronnen, het theoretisch kader, achtergronden, geografische setting en structuur van het boek uiteengezet worden, volgt een historisch overzicht van de ontwikkeling van het eiland in termen van ecologie, conjunctuur en politiek-economische transformaties. Vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw met de opkomst van het handelskapitalisme zat Texel in de lift als voorpost van Amsterdam: tal van kansen voor de Texelse bevolking. Met de Bataafse Republiek en de Franse overheersing – en de door de Fransen uitgevaardigde handelsbeperkingen – kwam er een eind aan. Het einde van de Franse overheersing in 1813 luidde nieuwe tijden in voor enerzijds Oosterend, van oorsprong een boerendorp, en Oudeschild, een dorp van zeevaarders, beide echter voor een belangrijk deel afhankelijk van de exploitatie van de Texelse wateren: Oudeschilders en Oosterenders aan het begin van de negentiende eeuw voorzagen in hun levensonderhoud als vissers, mosselkwekers, loodsen of matrozen.

Hier begint het verhaal dat Van Ginkel te vertellen heeft: het verhaal van twee naburige Texelse dorpen, verschillend van achtergrond maar door moderniseringsprocessen in de late negentiende en vroege twintigste eeuw in toenemende mate onderhevig aan processen van integratie, integratie zowel in de Nederlandse natiestaat als in een kapitalistische wereldmarkt. Hierdoor werden de schakels tussen producent en consument langer en kregen de producenten, de vissers, te maken met conjuncturele schommelingen waarop ze zelf geen invloed konden uitoefenen. Processen van kapitaalintensivering, mechanisering, schaalvergroting en rationalisering hadden niet alleen ingrijpende invloed op de visserij maar ook op de Texelse cultuur, alhoewel moderniseringsprocessen niet noodzakelijk leidden tot culturele homogeniteit en verlies van lokale cultuur. De twee dorpen illustreren dit: Oosterend en Oudeschild kenmerkten zich gedurende de periode die de studie bestrijkt door verschillende ontwikkelingen, het moderniseringsproces verliep asynchroon, verschilde in zijn consequenties, kreeg in beide dorpen op verschillende wijze vorm – hetgeen samenhang met sociaal-culturele verschillen tussen de bewoners. Vissers die over meer financieel, sociaal en cultureel (kennis-)kapitaal beschikten, konden een voorsprong op hun beroepsgenoten nemen. Kleinschalige schipper-eigenaars – overwegend afkomstig uit Oudeschild – wendden hun produktiemiddelen in de eerste plaats aan om hun bestaan te verzekeren. Oosterenders daarentegen die in staat waren hun bedrijf te moderniseren, streefden naar accumulatie van kapitaal: zij werkten volgens de dynamiek van het kapitalisme. De twee dorpen ontwikkelden met andere woorden een verschillend mentaal universum: terwijl in Oosterend het individuele winststreven en orthodox-protestantse geloofsopvattingen elkaar niet in de weg stonden en tevens gepaard gingen met hiërarchische sociale verhoudingen, vormde dat streven in een door Oudeschilders aangehangen gelijkheidsideaal wel een struikelblok. In Oudeschild hield men er meer egalitaire verhoudingen op na die op het socialisme geïnspireerd waren en lag de nadruk op behoeftenbevrediging in plaats van winstmaximalisatie.

Als ik deze bespreking afrond met de roep om een vervolg, dan doe ik dit niet uit beleefdheid of bij gebrek aan een betere slotzin. Ik ben ook niet specifiek geïnteresseerd in de lotgevallen van de Oosterenders en Oudeschilders sinds 1932. Van Ginkels boek vraagt om een vervolg omdat zijn studie tot nadenken stemt over zeer actuele problemen. Sinds het verschijnen van het Brundtland Rapport “Our Common Future” in 1987 ligt het begrip duurzaamheid op ieders lip. Een kakofonie van stemmen van politici, beleidsmakers, actievoerders en wetenschappers roept om maatregelen, overheidsinterventie en vooral om meer onderzoek. *Homo economicus* herleeft niet alleen in de persoon van de Spaanse visser die

de wateren voor New Foundland leegvist, maar ook in de veelvormige gedaanten van landen die de jacht op walvissen, dolfijnen en zeehonden heropenen; het rijke 'Noorden' dat zijn afval exporteert naar het arme 'Zuiden'; en de miljoenen Westerse toeristen op zoek naar 'authentieke' ervaringen, vermaak en ontspanning in 'onbedorven' gebieden. De hedendaagse *homo economicus* lijkt evenwel meer op Hardins "piraat" dan op Van Ginkels "schipperende, scharrelende en laverende" visserman. – Heidi Dahles.

Hand-Schrift - Schreib-Werke. Schrift und Schreibkultur im Wandel in regionalen Beispielen des 18. bis 20. Jahrhunderts. Von Karl-Heinz Ziessow, Utz Maas, Georges Frechet u.a. Cloppenburg: Museumsdorf Cloppenburg/Niedersächsisches Freilichtmuseum, 1991. (Materialien zur Volkskultur nordwestliches Niedersachsen, 16). 321 p., ill.; DM 25,-; ISBN 3-923675-24-0.

Heinemeyer, Elfriede. Schreibgarnituren aus der Sammlung Kommerzienrat F. Soennecken. Cloppenburg: Museumsdorf Cloppenburg/Niedersächsisches Freilichtmuseum, 1991. (Materialien zur Volkskultur nordwestliches Niedersachsen, 17). 114 p., ill.; DM 25,-; ISBN 3-923675-25-9.

De Duitse schrijfwarenfabrikant, schrijfpedagoog en onderzoeker van het schrift Friedrich Soennecken (1848-1919) legde in de loop van de negentiende eeuw een belangrijke bibliotheek aan op het gebied van het schriftwezen (boeken, drukwerk, handschriften) en verzamelde daarnaast een unieke collectie historische inktpotten. Beide verzamelingen werden na zijn dood verkocht; de eerste kwam in het bezit van de Universiteitsbibliotheek van Straatsburg, de tweede raakte na veel omzwervingen in 1989 in permanent bruikleen bij het Openluchtmuseum in Cloppenburg. Dat was een reden om de collecties nog eenmaal op een tentoonstelling bij elkaar te brengen, te documenteren en de gegevens in twee publicaties vast te leggen, een bundel artikelen en een catalogus.

Elfriede Heinemeyer maakte een keuze uit de verzameling inktpotten en geeft in de catalogus een beschrijving van alle tentoongestelde voorwerpen met een afbeelding. Ze zijn gemaakt van diverse materialen en stammen voornamelijk uit de achttiende en negentiende eeuw. De oudste voorwerpen, van hout of glas, zijn vijftiende- en zestiende-eeuws.

In de bundel is er naar gestreefd het thema schrift en schrijfcultuur in al zijn facetten en vanuit verschillende disciplines te benaderen. Aan de orde komen de geschiedenis van het papier, pennen en inkt (K.-H. Ziessow), de chemische samenstelling van inkt in het verleden (C. Manikowsky), de geschiedenis van het schrift en het schrijven (Utz Maas), van de oefening in het schrijven (M. Fehrmann), en van voorbeeldboeken (G. Frechet, K.-H. Ziessow). B.J. Warneken doet verslag van het onderzoek aan het Ludwig Uhland-Instituut in Tübingen naar schrijfervaringen van 166 mensen geboren tussen 1893 en 1921. Aan deze correspondenten was gevraagd welke herinneringen men uit de periode 1900 tot 1925 had aan allerlei vormen van schrijven (het leren schrijven, het schoolopstel, het schrijven voor speciale gelegenheden, dagboeken, briefwisselingen, enz.). Het onderzoek, dat aanving in de jaren '80 en waarvan al eerder resultaten werden gepubliceerd, bracht interessante verschillen naar voren in de onderwerpen, de motieven om te schrijven en de beoefende genres tussen mannen en vrouwen met verschillende opleidingen. H. Ottenjann geeft tenslotte voorbeelden van bedrijfsarchieven en dagboeken van rijke boeren en ambachtslieden. Daaruit blijkt hoezeer de alfabetisering onder de landelijke bevolking van Westfalen in de achttiende en negentiende eeuw verbreid was, hoe groot de schrijf-, lees- en rekenvaardigheid en hoe wijd de oriëntatie op het gebied van kapitaalbelegging was. Ook besteedt Ottenjann aandacht aan de geschiedenis van het schrijfmeubel en de verspreiding daarvan vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw. In Cloppenburg wordt in samenwerking met de Universiteit van Münster gewerkt aan een archief van egodocumenten. De nu al meer dan 400 verzamelde documenten vormen een onuitputtelijke bron voor het onderzoek naar het dagelijks leven op het platteland in Noordwestduitsland. De drijvende kracht achter dit project, dat tien jaar geleden van start ging, was Günter Wiegmann. Aan hem is dit boek opgedragen. - Eveline Doelman.

Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente? Deel I. Nieuwste Tijden. 19de en 20ste eeuw. Red. Jan Art. Gent: Stichting Mens en Cultuur – Centrum voor Geschiedenis Universiteit Gent, 1993. 323 p.; ISBN 90-72931-43-2.

Het boek wil een brug slaan tussen enerzijds de werkzaamheden in een vakgroep geschiedenis van een Vlaamse universiteit en anderzijds de historische belangstelling van vele 'lokale' onderzoekers die 'buiten' universiteiten werken en vaak in eigen netwerken actief zijn. Dit neemt verschillende vormen aan: een selectie uit een beproefde oriënterende cursus, praktijk-tips, uitnodigingen tot participatie, aan de Gentse onderzoeksagenda en *eye openers*. De hoofdtitel fungeert als vlag voor een nieuwe serie boeken, gekoppeld aan reeksen van lezingen door leden van het Gentse Centrum voor Geschiedenis, waarbij de Zuidnederlandse geschiedenis per periode wordt behandeld. In tegenstelling tot wat de titel misschien doet vermoeden (*Hoe schrijf ik?*) vinden we hier geen systematische inleiding over de geheimen van notenapparaten, suggesties voor de constructie van tabellen en grafieken, retorische knepen of klassieke formules voor het opbouwen van een artikel of boek.

De relevante delen van een universitaire basis cursus over bronnen en referentiewerken van de Nieuwste Tijden worden in deze bundel gepubliceerd. R. Van Eenoo presenteert zelf een keur van bibliografische instrumenten (15-49). Als men de onderdelen uit de verschillende attenderende verhalen licht en naast elkaar legt, herkent men duidelijk een systematisch overzicht van de klassieke bronnenreeksen die ter beschikking staan voor een historicus die onderwerpen uit de negentiende- en twintigste-eeuwse Belgische geschiedenis wil bestuderen: 200-212; 216-233; 259-266 (ook de suggesties op 239-258); 288-300; 311-316 en vele pagina's in het artikel van J. De Belder en E. Vanhoute (79-158). In de noten wordt regelmatig verwezen naar de vaak meer uitvoerige bespreking in E. Witte en P. Vanden Eckhout, *Bronnen voor de studie van de hedendaagse Belgische samenleving* (Brussel 1986). Het geheel kan een goede basis zijn voor Nederlandse cultuurwetenschappers die in België onderzoek willen verrichten op basis van schriftelijke bronnen uit de laatste twee eeuwen. Minder sterk toegesneden op de Vlaamse of Belgische context is de adequate bijdrage van B. De Wever en B. De Graeve over mondelinge geschiedenis (51-78). De zeer praktische handleiding bevat concrete tips voor onderzoekers die interviews willen afnemen, transcriberen en analyseren. Daarbij wordt op pagina 57 zelfs een modelcontract tussen interviewer en informant voorgesteld.

Het artikel van L. François (159-212) past mooi binnen het project van de periode-overschrijdende reeks. De auteur zet een selectie van feiten en problemen op een rij in de vrij complexe politieke geschiedenis (en bronnensituatie) van de Franse Tijd en de fase van het Verenigd Koninkrijk. Hij waarschuwt daarbij herhaaldelijk tegen bijvoorbeeld "gecumuleerde vooringenomenheid die zich in de voorbije decennia heeft opgestapeld" (185). R. Van Eenoo suggereert voorzichtig een eenvoudige matrix om politieke geschiedenis op lokaal vlak te oriënteren (213-216). G. Deneckere breekt een lans voor een historisch-sociologische benadering. Als aperitief wordt een cocktail van elementen uit de macro-vertogen van Charles Tilly aangeboden (267-278). Vervolgens wordt een hele reeks van hangende vragen en problemen uit de Belgische sociale geschiedenis voorgeschoteld (279-287), in de hoop dat lokale onderzoekers hun steentje zouden bijdragen. Het vertalen van de (*eigen*) universitaire onderzoeksagenda naar het geïntendeerde lezerspubliek toe kan op verschillende manieren gebeuren. Hopelijk worden niet teveel heemkundigen afgeschrikt door de ambitieuze "sociaal-economisch-demografische invalshoek" van Vanhoute en De Belder (79-81). J. Art geeft in zijn "invalshoek" (235-239) enkele prikkelende ideeën mee voor mensen die belangstelling hebben voor cultuurwetenschap, met extra accenten op religieuze geschiedenis. Zijn inspirerende, naar mijn persoonlijke smaak en vooral honger, te korte, helaas niet geannoteerde inleiding bevat enkele uitspraken (zoals "Idealtypisch bekeken zou de 19de- en 20ste-eeuwse cultuurgeschiedenis een ontwikkeling moeten te zien geven die loopt van een bepaalde vorm van culturele zelfstandigheid naar toenemende culturele afhankelijkheid", 237) die stof voor discussie zijn. De overal aanwezige aspiratie om vanuit recent onderzoek op academisch niveau (in casu met nadruk op het Navorsings- en Studiecentrum voor de

Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog te Brussel) het lokaal onderzoek te reoriënteren werd uitstekend vorm gegeven in het artikel van R. Van Doorslaer over de Tweede Wereldoorlog (301-319). Naast het verstrekken van duidelijke heuristische tips en het hameren op een middellange termijn-perspectief, tracht Van Doorslaer zijn doelpubliek weg te leiden van stafkaarten, bommen en granaten naar de studie van de oorlog als stoorzender in de dagelijkse werkelijkheid.

Voor wie wil werken over het leven in Vlaamse gemeenten in de negentiende en twintigste eeuw, is het boek een nuttig instrument. Sommige inleidende passages en in het bijzonder het artikel over mondelinge geschiedenis zijn wellicht ook direct relevant voor 'lokale' onderzoekers in Nederland. – Marc Jacobs.

Kerk en Kansel. Preken in de Nederlanden van Trente tot Vaticanum II. Onder redactie van M. Cloet, P. Nissen en H. Storme. [Themanummer] *Trajecta. Tijdschrift voor de geschiedenis van het katholiek leven in de Nederlanden* 2 nr. 3 (1993) 193-294; f.20,-; ISSN 0778-8304.

Het is een goed idee geweest van de redactie van *Trajecta* om een jaarlijks themanummer uit te geven. Een structurering van publicaties op een bepaald onderwerp verhoogt de meerwaarde aanmerkelijk. Ditmaal komt het preekonderzoek in Nederland en Vlaanderen voor het voetlicht. Hoewel de kennis over preken in het algemeen de afgelopen twee decennia aanzienlijk is toegenomen, is het inzicht in de Nederlands/Vlaamse situatie beperkt gebleven. Dit brede, vrijwel onontgonnen terrein wordt in dit themanummer beperkt tot de negentiende eeuwse (post-tridentijnse) predikaties. Het is evenwel jammer dat, tegen het licht van nieuwe opvattingen over 'histoire religieuse', er helemaal geen relaties met de protestantse preekcultuur zijn gelegd.

Over predicaties als essentieel onderdeel in de vorming van de gelovigen, is voor België al een mooie synthese verschenen van de hand van Hans Storme (over preekboeken en prediking in het Mechelen van de zeventiende en achttiende eeuw). In dit nummer van *Trajecta* gaat Hans Storme in op de bijzondere nieuwjaarspredikaties in de zeventiende en achttiende eeuw, waarvan er een honderdtal gedrukte exemplaren in de Nederlanden zijn gevonden. Deze predicaties haakten in op de bestaande profane gebruiken en gingen gepaard met het uitdelen van kleine geschenken en het verkondigen van scherts. Dit wat curieuse genre blijkt als normatieve bron – als 'zedenes' – de moeite waard. Op basis van een analyse van twintig preekboeken uit de achttiende eeuw interpreteert dezelfde auteur samen met Steven Hennion de houding van de kerk ten opzichte van rijkdom en materiële ongelijkheid. Zij stellen een opmerkelijke continuïteit sinds de late middeleeuwen vast: de kerkelijke vertogen gaan over het feit dat rijkdom niet zonder gevaar is en dat vele rijkaards verdoemd zijn vanwege hun onrechtmatige verrijkingen; een uitweg ziet de kerk in onthechting. Dat een geïdealiseerd beeld van een harmonieuze maatschappij werd voorgehouden, nam niet weg dat in de praktijk rijkdom en de bestaande orde geëlitiseerd werden.

De franciscanen Bak en Geurts uit Nijmegen hebben ordegenoot pater Borromaeus de Greeve (1875-1947), onder de titel van 'feestredenaar van de katholieke emancipatie', neergezet. Dit boegbeeld van het rijke roomse leven krijgt een biografische schets waarin wordt ingegaan op de waardering voor en de kritiek op hem van zijn tijdgenoten. Vooral jongeren hadden moeite met de triomfalistische bewoordingen die door hem werden gebezigd. Deze weerstand had invloed op de eisen die men aan prediking en predikanten ging stellen. In het handboek *Praedica Verbum* van 1940 werd daarom een nieuwe stijl van preken voorgesteld. Het had tot gevolg dat De Greeve bij zijn overlijden in 1947 al een anachronisme was geworden.

Van Christian de Borchgrave en Jan Roes zijn successievelijk twee interessante artikelen over de volksmissies en de bijbehorende intensieve predicaties in Vlaanderen (1918-1940) en Nederland (19e-20e eeuw) opgenomen. Deze missies waren oorspronkelijk geïntroduceerd als pastorale instrumenten om het volk de besluiten van het Concilie van Trente bij te brengen. Maar de bloeitijd van de missies was toch uiteindelijk de 19e eeuw, waarbij door voornamelijk niet-lokale priesters gedurende een aantal dagen voor alle parochianen werd

gepreekt en onderricht gegeven. De Borchgrave onderzocht hoe de minderbroeders en de jezuiten in het interbellum naar nieuwe wegen en middelen zochten om de volksmissie tot een succes te brengen. Roes beschrijft diachronisch de opbloei en neergang van de volksmissie in Nederland. Hij begint met het einde van het jezuitenmonopolie bij de opheffing van de orde in 1773. De herleving van de volksmissie op Nederlandse bodem begon met een eerste missie in Sittard in 1835 door de bekende Bernard Hafkenscheid. De immense aantallen gelovigen die hij met zijn begeesterende preken bij elkaar wist te krijgen, plaatste de volksmissie ook in een politieke context. Vanwege de destabiliserende effecten stuurde de overheid er zelfs spionnen op af. De grote toename van het aantal missies vond na 1917 plaats toen het als geloofsinstrument verplicht werd voorgeschreven. Sinds die tijd had het ook zijn sterkst mobiliserende en disciplinerende rol, waarbij met name het ideeëngoed van de reguliere orden kon worden verbreed. Een grote vernieuwing van de missie vond na de Tweede Wereldoorlog plaats. De uitvoering werd meer en meer door vernieuwingsgezinde franciscanen overgenomen. De sociaal-wetenschappelijke invloed kon zich daardoor laten gelden en rond het midden van de jaren vijftig was menige missie al omgedoopt in 'beziningsbijeenkomst'.

De redacteuren van dit themanummer hebben geen ongelijk als ze vaststellen dat een echte eenheid ontbreekt: de volksmissies staan immers ver af van de gewone predicaties, het vormt een onderwerp op zich, net zoals de nieuwjaarspredicaties en de biografische pastiche over De Greeve. Het meest typerende predicatie-onderzoek is het artikel van Hennion en Storme met hun boeiende analyse van preekteksten. Dit themanummer heeft echter wel duidelijk gemaakt dat er voor wat Nederland betreft een achterstand is in te halen. Niet alleen vanuit rooms-katholiek perspectief, maar ook in relatie tot de Nederlandse protestantse predicatietraditie. – P.J. Margry.

Kirk, John M. en Colin Neilands. *Images, Identities and Ideologies*. Papers from the 22nd International Ballad Conference, Belfast, 29 June -3 July 1992. Enfield Lock (GB): Hisarlik Press, 1994. (Speciale aflevering van *Lore and Language* 12 (1994). 286 p., ill.; ISBN 1-874312-17-6.

In 1992 werd in Belfast de 22e International Ballad Conference gehouden. Het verslag laat in negentien papers zien wat er momenteel zoal omgaat in het volksliedonderzoek van voornamelijk de Angelsaksische wereld. De meeste bijdragen komen althans uit Groot-Brittannië, Ierland, de Verenigde Staten en Canada. Verder zijn er bijdragen uit Scandinavië en enkele andere landen. Opvallend is de totale afwezigheid van Duitsers, de kampioenen toch van de volksliedkunde.

Met "Images, Identities and Ideologies" hebben de redacteuren hebben een mooi germaans-rijmende titel bedacht, die de belangrijkste thema's van de bundel aangeeft. "Images" heeft betrekking op raakvlakken met de iconologie. Hugh Shields gaat aan de hand van Ierse liedbladen in op het bekende fenomeen dat houtsnedes vaak zo weinig te maken hebben met de inhoud van de liederen die zij heten te illustreren. Door zich in de praktijk van drukker en consument te verdiepen komt Shields tot aannemelijke verklaringen. Heel anders is de woord beeldverhouding in de Duitse *Bänkelsang*, de smartlap. Tom Cheesman tracht de dynamiek van de orale en visuele dimensies vast te stellen. Waar beelden aanvankelijk als bewijs van het bezongene fungeerden, werden ze later, in de tijd van fotografie en filmt slechts tot illustratie. Cheesmans bewijsvoering vanuit de liedteksten kon mij niet overtuigen. Een minder directe verbinding tussen beelden en liederen komt naar voren in de bijdrage van Gerald Porter over Big John, de negentiende-eeuwse supermijnwerker. In mijnwerkersliederen komen zulke heroïsche figuren vaker voor; soms worden ze serieus genomen, maar vaak ook zijn ze het voorwerp van parodieën. In de officiële iconografie van de mijnwerkersbonden blijken dergelijke leidersfiguren echter juist te ontbreken: het individu moet in deze ideologie plaats maken voor het collectief.

De meest actuele stukken van de bundel zijn die rond het thema identiteit. Margaret Steiner beschrijft de ontwikkeling van een folkfestival in Miramichi, een houtproductie-

gebied in Canada dat een onverwachte ethnische variatie kent (Frans- en Engelstaligen, Micmac-Indianen). Zingen was een van de schaarse vreugden in het eentonige houthakkersbestaan. Toen de houthakkerij op zijn einde liep en ook de zang dreigde te verdwijnen, werd een festival ingesteld waarop de houthakkers van weleer hun liederen ten gehore brachten. Fascinerend is de kloof tussen de burgerlijkheid van de organisatoren en de ruwe klanten uit de bossen, die geacht werden in nuchtere staat het podium te betreden. Hoewel er duidelijk sprake was van censuur en culturele mummificatie is het festival sinds zijn oprichting in 1958 populair gebleven en speelt het nog steeds een rol in de identiteitsbeleving van de streekbewoners. Aldus Steiner, die zelf een trouw bezoeker is. Nog twee bijdragen gaan over de rol van liederen in de nationale identiteitsbeleving. Séan Galvin behandelt de *taettir*, een satirische liedvorm op de Faeröer Eilanden, die ook in het huidige radiotijdperk sociale controle blijft uitoefenen – anoniem! – en voorwerp is geworden van nationale trots. Hoe belangrijk de rol van muziek kan zijn bij de ontwikkeling van de nationale identiteit, blijkt ook uit het stuk van Olav Solberg over de Noorse ballade in het midden van de vorige eeuw. De Noorse identiteit moest na 1815 uit het niets worden opgebouwd – er was niet eens een gemeenschappelijke taal. De volksliederen met hun verwijzingen naar de middeleeuwen bewezen dan ook goede diensten bij de creatie van een nationale literatuur.

De bundel bevat ook artikelen die niet op de hoofdthema's aansluiten. Doordat de volgorde alfabetisch is, wordt geopend met twee traditionele artikelen over de symbolisch-psychologische duiding van een ballade uit Childs klassieke collectie *English and Scottish Popular Ballads* (1882-1898) en over de volkgeneeskunst, die verklaringen kan bieden voor bepaalde passages uit Schotse ballades. Zeer divers zijn verder bijdragen vanuit onder meer naamkundig, feministisch, literatuurwetenschappelijk en ethnomusicologisch perspectief. – Louis Peter Grijp.

Kuiper, Yme. *Adel in Friesland 1780-1880*. Groningen: Wolters-Noordhoff/Egbert Forsten, 1993. (16) 576 p., 158 ill. + 11 buiten tekst, tab., krt., stambomen; f 125,-; ISBN 90-6243-130-5.

In *Adel in Friesland* van Yme Kuiper staan de jaren 1780-1880 centraal. Het boek bestrijkt een langere periode, maar het was in dat tijdvak dat de Friese adel zijn traditionele positie kwijtraakte en zich moest aanpassen. Het onderzoek is gebaseerd op zowel overheids- als particuliere archieven, waardoor het leven van de Friese adel van verscheidene kanten kon worden belicht. Ondanks enige literaire invloed is de manier waarop de informatie wordt medegedeeld beproefd, in de traditie van de prosopografische geschiedschrijving. Na een bespreking van de relevante wetenschappelijke literatuur (zowel historisch als antropologisch en sociologisch), zet Kuiper uitvoerig uiteen wat zijn vragen zijn en hoe hij die denkt te beantwoorden. Hij laat vervolgens zien welke invloed huwelijks- en voortplantingspatronen hadden op de sociale positie van de adel, hoe de adel reageerde op de politieke veranderingen in de negentiende eeuw, en welke invloed de maatschappelijke ontwikkelingen hadden op het levenspatroon en de identiteit van de adel.

Kuiper laat zien dat er een samensmelting plaatsvond tussen de adel en de toplaag van de burgerij, in een samenleving waarin geërfd vermogen, sociaal prestige en bekwaamheden zwaarden wogen dan het feit of men al of niet van adel was. De adel kon zich aan de burgerlijke eisen van de negentiende eeuw aanpassen dankzij zorgvuldig vermogensbeheer en degelijke educatie. Die aanpassing vormde geen onoverkomelijk probleem omdat de adel ook in de achttiende eeuw al tamelijk 'burgerlijk' was. De Friese adel bezat in elk geval weinig exclusieve standsprivileges en ook de levensstijl was niet al te uitbundig. "Hier leeft [de adel] meer van sijn matig goed, van de ordentelijke voordelen der ampten die se besitten, en van een spaarsaam overleg van sijn staat en huishoudinge... Die door geboorte of natuurlijke neyginge syn staet verheft, en bij de werelt meer wellevende wil vercomen, als 't gemeene beloop mede brengt, sal eerlang vervallen tot agterlykheit, en door verlies van publyq credit in geld saeken ook verliesen de agtinge bij meerdere en mindere, en derhalven eerlange 't eenemaal te gronde gaan" – aldus een adellijke Friese regent halverwege de

achttiende eeuw. Dat nam niet weg dat de Friese adel in eigen en andermans ogen wel een aparte stand vormde, herkenbaar aan naam en levensstijl.

Een van de belangrijkste veranderingen in het levenspatroon van de Friese adel in de negentiende eeuw was het loslaten van de banden met het platteland. Bestuurlijk had de adel na 1850 steeds minder met het platteland te maken, hoewel men er op grote schaal grond behield. De gemoedelijke landjonker verdween langzamerhand, maar de adel bleef wel enig verantwoordelijkheidsbesef houden ten opzichte van hun pachters, voor wie de adel traditioneel een paternalistische betrokkenheid koesterde. Maar de meeste edelen maakten aan het einde van de negentiende eeuw deel uit van de stedelijke notablenelite. Volgens een uit 1888 daterende beschrijving was de toenmalige Friese notabele "overdag aan zijne bezigheden of op de jacht, 's avonds in vergaderingen of kringen. Ten 4 uur 's middags bezoekt hij zijne sociëteit, soms ook 's avonds om te spelen, te lezen of te praten; de meesten doen na het middagmaal een slaapje".

Hoe slaapverwekkend het leven van de Friese adel soms mocht zijn, Kuipers studie is dat niet: *Adel in Friesland* is een degelijk werk, mooi uitgegeven, en voorzien van zeer veel illustraties, genealogieën van Friese geslachten en andere bijlagen – een Friese versie van Lawrence Stone's klassieke *The Crisis of the Aristocracy*. – Luuc Kooijmans, Historisch Seminarium, Universiteit van Amsterdam.

Kulturthema Essen. Ansichten und Problemfelder. Hrsg. von A. Wierlacher, G. Neumann und H.J. Teuteberg. Berlijn: Akademie-Verlag, 1993. (Kulturthema Essen, 1). 500 p.; DM 88,-; ISBN 3-05-002367-8.

In de historische wetenschappen groeit de overtuiging, dat de voeding nog nooit zo principieel veranderd is als in de afgelopen honderdvijftig jaar, en dat de huidige voedingsproblemen (honger in derde wereldlanden tegenover overvoeding, met inbegrip van verschijnselen als alcoholisme, anorexia etc. in de westerse wereld) niet meer begrepen kunnen worden door de 'traditionele' voedingsdisciplines die tot voor kort uitsluitend tot de natuurwetenschappen behoorden. Omdat de laatste zich in hoofdzaak richten op de biochemie van de stofwisseling, gaan ze bijna geheel voorbij aan de psychisch-socioculturele aspecten van het eten en drinken. Deze eenzijdige gerichtheid is overigens een betrekkelijk jong verschijnsel, vernemen we in de bundel. Historisch gezien is het nooit wezensvreemd aan de medische wetenschappen geweest – en het zou dit nog steeds niet moeten zijn – om behalve voor de genezing van ziekten ook aandacht te hebben voor het behoud van de gezondheid. Vanaf de Oudheid hebben medici in hun diëtetiek altijd tal van antropologische, culturele en ethische dwarsverbanden gelegd (137-149).

Consumptief gezien neemt de voeding tegenwoordig (ná vrijetijd en reizen) de derde plaats in op de waarderingsladder van de gemiddelde Duitser. Er bestaat daarom dringend behoefte aan breed wetenschappelijk onderzoek dat de voeding niet alleen om haar lichamelijke-materiële aspecten bestudeert, maar dat eten en drinken vooral ook als een cultureel fenomeen benadert dat de héle mens omvat, anders gezegd, dat de voeding ziet als een individueel en collectief gedrags- en handelingsterrein vol communicatieve en sociale functies. Deze zienswijze heeft in Duitsland de laatste tijd voedingsonderzoek vanuit zeer uiteenlopende wetenschappen opgeleverd. Wat tot nu toe ontbrak, waren interdisciplinaire contacten die de dreigende versplintering moesten bezweren. Om die reden is er in 1989 een interdisciplinair, Duits voedingscongres gehouden, met deze bundel als resultaat. Gebrek aan originaliteit kan de bundel niet ontzegd worden, al is de betekenis ervan voor verder onderzoek op dit moment nog niet goed in te schatten, enerzijds omdat er nieuwe, onbekende perspectieven geopend worden, anderzijds ook omdat het niveau van de bijdragen soms wisselend is.

De bundel bestaat uit vier gedeelten. In de eerste sectie laten vijf wetenschappers vanuit verschillende achtergrond hun licht schijnen over het door het congres opgeworpen probleemveld. Het resultaat is een aantal persoonlijke visies die nu eens neigen naar bepaalde vormen van associatief denken, dan weer naar meer of minder enthousiasmerende ge-

dachtenspinsels, voortkomend uit hetzij een hobbyistische, hetzij een enigszins antropologische belangstelling. Zo probeert een neuroloog en psychiater tot een filosofie van de voeding te komen op grond van geschriften uit de Klassieke Oudheid en literatoren en filosofen uit latere tijdvakken. Als uitgangspunt kiest hij voor de klassieke driedeling uit de geneeskunde: de fysiologie (in dit geval de fysiologische aspecten van de voeding), de pathologie (de gebreken in het gebruik van het dagelijks voedsel) en de therapeutiek (de basisprincipes van een gezond, gezondmakend en verstandig gebruik van voedsel). 'Goed' eetgedrag is volgens hem een soort afgestemd voedselverbruik in de zin van fysiologisch maathouden; alleen op deze manier kan het plezier dat men van eten verwacht optimaal in vervulling gaan. Goed eten is dus zichzelf beperkingen op weten te leggen (25-40). Ook vanuit de literatuurwetenschappen begeeft men zich op het filosofische pad. Uitgaande van Socrates' antropologisch genotsmodel en daarnaast door voortdurend vergelijkingen te treffen met de genotservaring die literatuur verschaft, worden de condities die tot genot leiden geformuleerd. Wie van iets wil en kan genieten, moet bereid zijn het nieuwe te accepteren, want 'nieuw zijn' is een voorwaarde voor genot. Daarom vraagt genotsbekwaam zijn niet alleen om discipline; het is bovendien riskant. Men moet immers afstand weten te nemen, zowel van zichzelf als van datgene wat genoeg geeft. De geschiedenis van het genot leert, dat elke tijd zijn eigen voorkeuren kent en dat modieuze genotmiddelen zowel een lichamelijke als een psychische uitwerking dienen te hebben (41-51). Verder komen in dit deel nog een natuurwetenschapper annex kookboekenschrijver, een theoloog en iemand die gespecialiseerd is in het design van eet- en drinkserviezen aan het woord.

Het tweede deel, dat bijdragen van 'echte' voedingsonderzoekers bevat, is aanzienlijk interessanter. De toon wordt meteen in het eerste artikel gezet door cultuursociologe *E. Barlösius*, die uitvoerig ingaat op de ogenschijnlijke discrepantie tussen de biologische en culturele aspecten van het cultuurfenomeen eten en drinken. Een sociologische theorie hierover hoort zich volgens haar niet alleen met de culturele dimensie bezig te houden, maar dient het natuurlijke element eveneens zinvol in zich op te nemen. Niet door het één ondergeschikt te maken aan het ander, noch door ze als een innerlijke tegenstrijdigheid te presenteren, maar door ze juist als antropologische bijzonderheid, door ze als een specifieke eigenschap van het menselijk handelen te interpreteren. Steun hiervoor vindt ze in de filosofische antropologie van Plessner, die de natuurlijke en culturele dimensie van de mens verenigt in het begrip 'natuurlijke kunstmatigheid', een begrip dat het bestaan van scherpe grenzen tussen natuur en cultuur afwijst. Omdat de mens niet aan een bepaalde biotoop gebonden is, kan hij in meerdere milieus leven. Dit milieu is voor hem geen vastliggend begrip. Door te handelen eigent hij zich zijn omgeving toe ("er is niets in het leven dat de mens niet zelf maken moet") en schept hij een veelheid aan menselijke gedragsvormen die we cultuur noemen. Tijdens het menselijk handelen zijn de lichamelijke en culturele component met elkaar verbonden en wordt een en ander met diverse betekenissen geladen. Het wetenschappelijk onderzoek dient de voeding dan ook te zien als een geheel van handelings- en vormmogelijkheden waaraan verschillende motieven ten grondslag kunnen liggen. De voeding van mens en dier zijn dan ook niet met elkaar te vergelijken. Tegenover de 'biologische eenduidigheid' van het dier, dat zich afhankelijk van de soort slechts met bepaalde planten of dieren voeden kan en dat bij veranderingen in het ecosysteem met uitsterven wordt bedreigd, staat de mens wiens voedsel niet van nature voorbestemd is en die biologisch bovendien tot meervoudige vorm- en betekenisgeving in staat is. Hij kan van minder daartoe geschikte producten smakelijk voedsel maken, en zelfs niet giftig, goed eetbaar voedsel om welke reden dan ook tot taboe verklaren. Het behoort tot de taak van de cultuursociologie om de verschillende motieven en oriëntaties die de mens in zijn vormgegeven voedsel (ge-rechten, eetgedrag) heeft gelegd uit te werken (85-101). Ook de bijdrage van de sociaal-historisch geschoolde voedingsonderzoeker *H.J. Teuseberg* richt zich op de tegenstelling natuur-cultuur, en wel met betrekking tot de smaak. De geesteswetenschappen hebben het culturele belang hiervan tot voor kort ten onrechte niet ingezien. Dit kwam omdat hun definitie van cultuur de voeding tot een lager cultureel substraat veroordeelde; aan de smaak kende men bovendien een geringe mate van menselijke vrijheid toe ("omdat de mens eten

moet, is hij wel gedwongen te proeven”). Onderzoek onder immigranten heeft echter geleerd, dat de mens eerder geneigd is zijn taal en nationale identiteit op te geven dan zijn smaakvoorkeuren; zo bevat de voeding van afstammelingen van Duitse emigranten uit de achttiende eeuw naar de Verenigde Staten nog steeds elementen uit de oudere, Duitse plattelandskeuken. Sommige wetenschappers nemen daarom aan, dat er in culturele smaakvoorkeuren magisch-mythische resten of niet overgeleverde, religieuze voorschriften van oudere cultuurlagen verborgen zitten. Het inzicht wint veld dat smaakvarianten, die net als andere cultuuruitingen aan regio's en tijd gebonden zijn, interessant zijn om er de ontwikkeling van de smaak als onderdeel van de beschavingsgeschiedenis uit af te leiden. Eén en ander doet Teuteberg een aantal voorlopige hypothesen poneren die moeten leiden tot een cultuurpsychologie van de smaak, een terrein dat vanwege de complexiteit van de materie ook cultuursociologie, -antropologie, -ethnologie of -geschiedenis van de smaak mag heten (103-136).

De overige bijdragen uit deel 2 bieden enigszins diverse, zij het vaak niet minder belangwekkende informatie. Centraal in het artikel van de volkskundige *U. Tolksdorf* staat de breuk tussen de 'traditionele', vrij stabiele, veelal regionaal bepaalde eetpatronen en de huidige, deels op buitenlandse eigenschappen, deels ook op historiserende ontwikkelings-tendenzen gebaseerde eetstijlen; de laatste corresponderen met de vluchtigheid en onoverzichtelijkheid van de postmoderne samenleving (187-192). De historicus *M. Wildt* weerlegt op basis van huishoudboekjes van arbeidersgezinnen de mythe van de 'vreetgolf' in de jaren vijftig. Het eten in deze gezinnen werd over het algemeen juist gekenmerkt door soberheid met een in de loop van het decennia toenemende neiging tot kwaliteitsverbering en meer voorkeur voor verfijning. De terugkeer naar wat men het normale eetpatroon zou kunnen noemen, is na de oorlog in West-Duitsland niet lineair verlopen; er waren tal van breuken en discontinuïteiten (211-225). In een ander artikel over de moderne ontwikkelingen in het eten en drinken houden twee geografen een pleidooi voor onderzoek naar een recent, speciaal aspect van de in belang toenemende internationaliseringstrend van de voeding, waarbij we niet in de eerste plaats moeten denken aan wereldoverspannende fastfoodketens, noch aan de voedingsindustrie of de wereldhandel, maar aan een bepaalde vorm van toerisme. Tijdens het reizen komt iedereen direct in contact met andere eetculturen; als nieuw fenomeen is daarbinnen recentelijk het 'culinaire' toerisme ontstaan. Bepaalde groepen reizigers (èn de reisorganisaties, èn de horeca) hebben het eten en drinken als min of meer zelfstandig, hedonistisch element binnen het grotere reisgebeuren ontdekt, met als gevolg dat elementen uit regionale eetculturen weer nieuw leven ingeblazen wordt. Deze nieuwe toeristische trend verdient een plaats binnen het regionale cultuuronderzoek (227-241). In een vergelijkende studie van een alledaagse maaltijd uit Afrika en Europa maakt cultureel antropoloog *G. Spittler* duidelijk, dat het begrip 'eenvoudige maaltijd' in de onderscheiden werelddelen met andere connotaties verbonden is en daardoor ook met volstrekt verschillende normen en waarden omgeven is. De oorzaak hiervan moet voor een belangrijk deel gezocht worden in de sociaal verschillende maatschappelijke structuur op beide continenten (193-210). Tenslotte verdient het artikel van *H. Ottomeyer* nog vermelding; in een helder, compact geschreven overzicht schetst hij de ontwikkeling van de tafelmanieren en het toenemend gebruik van eet- en drinkerei in Europa (177-185).

In de derde sectie van de bundel, die acht artikelen omvat, staan de vormen en betekenissen centraal die in het mondelinge en schriftelijke taalgebruik alsmede in het beeldmateriaal aan eten en drinken worden toegekend. Aan het woord komen deskundigen op het gebied van de taalkunde, letterkunde, cultuursociologie, geschiedenis, filmwereld en buitenlandse (taal)betrekkingen. Wat in deze sectie in vergelijking met de vorige opvalt, is de geringere 'aanwezigheid' van het cultuurverschijnsel eten en drinken zelf. De voeding fungeert hier meer als middel om tot algemene uitspraken en abstracties te komen.

De vraag naar de mogelijke ideologische, sociaal-culturele, psychologische, politieke (etc.) betekenisgeving van de voeding in het concrete taalgebruik wordt in dit deel op imponerende wijze uitgewerkt in de twee artikelen van de literatuurhistoricus *G. Neumann*. In zijn eerste bijdrage analyseert hij gedetailleerd en vanuit een reeks semantisch verschillende

invalshoeken de diverse verhaalstrengen, evenals het functioneren van de feestmaaltijd, binnen de onvergetelijke, subtiele, welhaast esotherische novelle *Babette's feast* van Tania Blixen (1958). In het tweede artikel ontleedt hij op ongeveer overeenkomstige wijze de diverse symbolische betekenissen van maaltijden binnen drie, vanuit verschillend perspectief gemaakte films (waaronder de indrukwekkende, poëtische, Deens-Franse verfilming *Babettes Fest* uit 1988). Het was nauwelijks mogelijk geweest overtuigender aan te tonen, dat de argumentaties en ideeën die in literaire teksten en beeldmateriaal opgeslagen liggen – meer in het algemeen: de tekenfunctie van de voeding in de kunst – interdisciplinaire kennis en uitleg behoeven (289-318; 343-366). Interessant is ook de stelling van *A. Wierlacher* dat het thema voeding twee steeds weerkerende uitdrukkingvormen in de literatuur oplevert; meestal dient iemands eetwijze als middel om zijn gebrek aan manieren en innerlijke beschaving aan te geven; een wat minder voorkomend literair topos is het motief 'eten als levenskunst' (279-287). Onderwerpen die verder aandacht krijgen, zijn: de verandering in de typen en de functies van het moderne kookboek, zowel kwalitatief als kwantitatief gezien (319-341), de invloed van wetenschap en commercie sinds de vorige eeuw op de woordvorming van de voeding (269-277), het grotendeels ontbreken (hoewel er sinds kort enige verbetering waar te nemen is) van een culturele benadering van het thema voeding in studieboeken om Duits te leren (367-382), voorstellen tot een ontwerp van een 'linguïstiek' van het eten, met name van culinaire teksttypen (245-255).

Het vierde deel tenslotte fungeert als samenvatting en apotheose van de bundel. Het bestaat uit één, reusachtig artikel, dat het derde is van de hand van *G. Neumann*. In dit gedegen slotartikel doet deze literatuurhistoricus een poging om de contouren van een nieuwe cultuurwetenschap, te weten die van het eten, vast te leggen. Daartoe probeert hij het natuur- en cultuurwetenschappelijke perspectief met elkaar te verbinden in een derde perspectief, dat uitgaat van de sociale regels die bij dit basisgegeven van het menselijke leven horen. De theorie van Plessner (zie hierboven onder Barlösius) blijkt zich hier uitstekend voor te lenen. Ze heeft tot gevolg dat het cultuurthema eten in eerste instantie cultureel-antropologisch ingevuld wordt; daarnaast is de mentaliteitshistorische component van groot belang. Gesteld wordt dat onderzoeksvragen met betrekking tot aspecten uit het dagelijks leven voort dienen te komen uit antropologische basisthema's (seksualiteit, geboorte, ziekte, dood, en dus ook eten). Maar omdat deze in het maatschappelijke gedrag geladen worden met betekenis, dient men in de theorie zowel plaats in te ruimen voor de menselijke driftbevredestiging als voor de diverse uitdrukkingvormen van de subjectieve beleving (bij de 'massa', bij de machthebbers; in doordeweekse gedragsvormen maar ook bij feesten etc.), die vervolgens in een historische context 'gelezen' moeten worden. Wanneer men zich bij deze manier van werken niet beperkt tot de keuzes die uit de beschikbare levensmiddelen gemaakt worden, maar ook aandacht schenkt aan de bereidingswijzen, aan de esthetiek, de diverse vormen en rituelen waaronder men ervan weet te genieten, aan de betekenis en de waardering die men aan het de sociale gebeuren meegeeft (en dergelijke), dan moet het mogelijk zijn ook allerlei aanpassingsproblemen aan de moderne welvaartsmaatschappij (zoals eetstoornissen) te leren begrijpen. Het interdisciplinaire karakter bij deze opzet is duidelijk. In het samenspel van beschouwingswijzen uit een veelheid aan natuur- en cultuurwetenschappelijke richtingen en disciplines, waarvan er in deze bundel een groot aantal de revue zijn gepasseerd, ligt zowel de kracht als de toekomst van de nieuwe cultuurwetenschap van het eten, aldus Neumann (385-444).

Hoe lovenswaardig het streven naar een zelfstandige, interdisciplinaire cultuurwetenschap rond het thema eten ook moge zijn, het gevaar van zo'n onderneming zal duidelijk zijn. Wetenschappers, opgeleid in andere disciplines (letteren, psychologie, medici uit diverse richting om maar wat voorbeelden te noemen) begeven zich op een terrein dat hen vreemd is; ze doen misschien wel enthousiasmerende, maar tegelijk ook enigszins pretentieuze uitspraken. In dit opzicht beviel de eerste, en ten dele ook de derde sectie me matig. Soms was iemand om een visie op het thema gevraagd, terwijl hij daar weinig ideeën over had. Een theoloog geeft dit ruitelijk toe. Omdat hij zich gehouden acht aan zijn taak om de 'heilsboodschap' te verkondigen, benadert hij het genoeg dat aan eten te beleven valt

normatief, dat wil zeggen, eten moet de 'signatuur van de hemel' dragen, een uitgangspunt dat ertoe leidt het genot van een geslaagde, gastvrije, gezamenlijk genoten maaltijd op te vatten als een voorproefje van het hemelse (53-60). Verder lijkt het begrip *interdisciplinariteit* niet zelden *multidisciplinariteit* te verhullen, met als gevolg dat het streven naar verdieping en opheffing van de versnippering ook niet zonder meer geslaagd mag worden genoemd. Zelfs wie al volledig van de complexiteit, de vele achtergronden, relaties en dwarsverbanden van het verschijnsel eten en drinken doordrongen is, wordt nog door de veelheid aan invalshoeken aan het duizelen gebracht. De verdienste van het slotartikel van Neumann is dan ook groot. Hij poogt bijeen te brengen wat in de diverse bijdragen te vaak los van elkaar blijft staan. Was dit artikel er niet geweest, dan had men na lezing van de bundel de indruk overgehouden, dat er een pleidooi gehouden werd voor een interdisciplinaire literatuurwetenschap (etnologie, psychologie, sociologie of wat dies meer zei) van het eten, in plaats van een pleidooi voor een nieuwe, interdisciplinaire, culturele voedingswetenschap. Dit alles neemt niet weg dat de bundel uitermate belangwekkende thema's en theorieën aansnijdt, nieuwe ingangen aanwijst, en bovendien aan het denken zet. – Jozien Jobse.

Mutsaers, Lutgard. *Haring & Hawaii. Hawaïanmuziek in Nederland. 1925-1992.* [Amsterdam]: Stichting Popmuziek Nederland, 1992. (Publicatiereeks Poparchief Nederland, 1). 150 blz., ill.; f 29,95; ISBN 90-74305-01-6.

Dit boek behandelt de opkomst, bloei en vervalperiode van een exotische muzieksoort, die in Nederland bijzonder populair is geweest: hawai-muziek. De meeste Nederlanders stellen zich daar nog wel iets bij voor: mierzoete muziek waarnaar vrijwel niemand terugverlangt. Een prachtig onderwerp voor een cultuurhistorisch onderzoek derhalve, een stukje cultuur dat bijna uit het nationale collectieve geheugen verdwenen is. Lutgard Mutsaers heeft dat onderzoek verricht met als resultaat een verrassend beeld van een verdwenen muziekcultuur, waarin Nederlands-Indië, exotisme en nostalgie trefwoorden zijn.

Als inleiding wordt de ontwikkeling van de oorspronkelijke hawai-muziek beknopt weergegeven: een mix van een inheemse Polynesische muzieksoort, westerse invloeden en een eigen negentiende-eeuwse inbreng van de Hawaïianen, met name Joseph Kekuku. Deze vond op elfjarige leeftijd de hawaiian-gitaar uit, met de kenmerkende glissandi die de basis van de latere hawaiian-stijl zouden gaan vormen, samen met het geluid van de ukelele. Vanaf de jaren '10 van deze eeuw werd een hawai-achtige amusementsmuziek razend populair in de Verenigde Staten en Europa, dankzij tentoonstellingen met levende muziek, musicals en, wat later, films. Men droomde weg bij de zwoele klanken van een zonovergoten paradijs met palmen en schaars geklede schoonheden die de hula dansten. In de jaren '20 werd de hawai-muziek ook in Nederland bekend, samen met de jazz. Zo werd er een Hawaiian Radio Vijftal opgericht: Nederlanders die op een buitenlandse trend inhaakten. Een ware sterstatus zouden de Kilima Hawaïians bereiken onder leiding van Bill Buysman, een groep die tot na de Tweede Wereldoorlog populair bleef. Behalve hawaiian had men ook Indische en Zuid-afrikaanse liedjes en country op het repertoire. De vereiste exotische sfeer creëerden de Nederlandse (blanke) hawai-muzikanten behalve door de muziek door witte kleren en de nimmer ontbrekende bloemenkrans, de *lei*. Zuidzee-decors deden de rest.

In Nederlands-Indië was de hawai-muziek ook doorgedrongen, eerder zelfs dan in het moederland. Met name op de Molukken, die culturele verwantschap vertonen met de Hawaïeilanden, sloeg de muziek aan. Voor de Indo's was hawaiian muziek een perfecte mix tussen westerse – Amerikaanse – en Aziatische cultuur. De Nederlandse hawai-beoefening was dan ook voor een gedeelte in handen van mensen uit Indië. Vanuit Den Haag opereerden bijvoorbeeld de Honolulu Queens, bestaande uit vijf Indische zusjes, die *real hawaiian* brachten.

De Tweede Wereldoorlog bracht een merkwaardige verandering in de hawai-muziek. Als muzieksoort werd hawaiian nog wel toegestaan door de Duitsers, maar de groepen moesten hun namen vernederlandsen en de Engelse teksten werden verboden. De aanvankelijke bezwaren tegen Nederlandse teksten werden overwonnen en vrij snel ontstond er een

reservoiré aan Nederlandse clichés waarop men de liedjes kon zingen. 'Als op het strand van Waikiki de hulameisjes dansen, dan voel ik mij tevree/ Het maantje gluurt dan vrolijk door de palmen/ En vredig voor ons ligt de zee' zongen al ras de Kilima Hawaiians, die in deze tijd tot volle bloei kwamen. Zo ontstond een inheemse muzieksoort, door Mutsaers aangeduid als 'Nederhawai'. In de jaren na de oorlog maakt de Nederhawai een ware hausse door. Voor de Kilima's breekt het grote publiek de zaal af. Er worden concoursen georganiseerd, waarvan die in het degelijke Westland de belangrijkste waren. Na 1950 wordt het verzadigingspunt bereikt en gaat de populariteit van de hawai-muziek afnemen. Wel waren nog enkele virtuoze gitaristen actief, zoals de Molukker Rudi Wairata met zijn Mena Moeria Minstrels en George de Fretes, die Nederland als verstekeling aan boord van de Johan van Oldenbarneveldt bereikte. Meer en meer beperkte het publiek zich echter tot Molukkers en andere mensen uit Indië. Dat de populariteitsdaling te maken had met het einde van het koloniale tijdperk, is een interessante suggestie die Mutsaers helaas niet hard kan maken. Wel is duidelijk dat de opkomst van de rock & roll van invloed is geweest. Deze nieuwe muziek werd in Nederland vooral opgepikt door Indo-muzikanten als de Tielman Brothers, die er tijdens de Wereldtentoonstelling in Brussel van 1958 uitgerekend in het Nederlandse Hawaii Village de show mee stalen. Deze Indisch getinte wortels van de Nederpop had Mutsaers overigens in een eerder boek, *Rockin' Ramona* (1989) uitvoerig beschreven.

In het bovenstaande is in een notedop de ontwikkeling van de hawai-muziek in Nederland weergegeven, zoals Mutsaers die presenteert geardeerd met talrijke namen en details. Belangrijk zijn de interviews met nog levende muzikanten, zoals met Toon Reyngoud van de Ancori's (Anne + Cor + Rinus) t een van de eerste hawaiian trio's uit Katendrecht, opgericht ca 1930. Ook sprak Mutsaers met de enige overlevende Honolulu Queen, met Mary Buysman van de Kilima Hawaiians en met vele anderen. Oral history die in hoge mate bijdraagt aan het tijdsbeeld, en die zonder de interviews verloren zou zijn gegaan.

Mutsaers heeft met haar boek een even verguisde als boeiende muziekcultuur in kaart gebracht en van een waardige geschiedenis voorzien. Dit verdient alle lof. Haar stijl is journalistiek en leest prettig, al zijn de formuleringen soms wat al te gemakkelijk gezien het gewicht en de pretentie van haar onderneming. Het is verder niet altijd duidelijk waar de geïnterviewde aan het woord is en waar de onderzoeker. Dat geldt ook waar het meningen betreft. De onderzoeker lijkt haar eigen muzikale voorkeur wat op de achtergrond te houden. Het is een dilemma dat eigen is aan dit soort geschriften, die balanceren tussen kroniek en kritiek: het dilemma tussen de cultuurwetenschapper die de fenomenen waarde vrij registreert en de muziekcriticus die het kaf van het koren scheidt. Een dilemma dat wordt verhevigd doordat vele van de betrokkenen, nabestaanden en fans nog in leven zijn. Het boek is ook, en misschien wel in de eerste plaats, voor hen bestemd.

Haring & Hawai is rijk geïllustreerd. De bijbehorende CD – eigenlijk onmisbaar, want wie kent die muziek nog – is helaas uitverkocht. – Louis Peter Grijp.

Myths of the English. Ed. Roy Porter. Cambridge: Polity Press, 1993. 276 p., ill.; f 46,-; ISBN 0-7456-1306-3.

De tien auteurs die hebben bijgedragen aan deze bundel kunnen moeilijk gezien worden als radicale antipositivisten, maar zij zijn evenmin naïeve empiristen. In een beknopte maar geestige inleiding schetst Roy Porter zijn eigen standpunt en dat van zijn mede-auteurs in dit debat. Het boek is duidelijk geïnspireerd door de door Pierre Nora geredigeerde opstellen over de Franse 'lieux de mémoire', de symbolische aspecten van de Franse natie. Zoals Porter uitlegt, het gaat om de mythen 'we live by', mythen die in hun wending naar het verleden verzadigd zijn van nostalgie. De voorbije werkelijkheid wordt opgehemeld en geromantiseerd, zij dient als een rekwisietenkist waaruit naar believen van alles kan worden opgediept. En dat gebeurt dan vaak uit zuiver commerciële overwegingen, ook in Engeland met haar beruchte National Trust en de gehele 'Heritage'-industrie.

Voor historici en uiteraard ook voor volkskundigen vormen die geïdealiseerde beelden, of zij nu Nora of Hobsbawm gelezen hebben, een aantrekkelijk onderwerp. De geclaimde

tradities kunnen immers als evenzovele inventies ontmaskerd worden of – zoals in de betere studies in het genre – zij kunnen geïnterpreteerd worden als de produkten van ‘culturele onderhandeling’, als de neerslag van conflicterende behoeften en belangen op een bepaald moment. De problemen liggen vooral bij de eerste benadering. Wat de verschillende anti-positivistische opvattingen van de laatste jaren steeds weer hebben benadrukt, is niet alleen dat beelden en mythevorming een werkelijkheid op zich vormen, een werkelijkheid die uiterst serieus moet worden genomen. Ook zijn er vragen gerezen over de inbreng van historici zelf. Wat onderscheidt hun verhalen van die van anderen, wat zetten zij in de plaats van de ontmaskerde mythen? Zijn hun eigen categorieën, inclusief begrippen als geboorte, seksualiteit en dood, niet evenzeer historisch bepaald? Het gaat, met andere woorden, zoals in zoveel recente studies, ook hier weer om het probleem van de voorstellingen die al in de bronnen besloten liggen en die vervolgens door de historicus, die uiteraard zijn eigen beeldvorming meebrengt, onderkend en zo precies mogelijk gesitueerd moeten worden.

Helaas vertelt Porter niet waarom de tien auteurs nu juist die onderwerpen hebben genomen waar zij over schrijven. Dat is jammer, omdat het onderzoek naar de ‘lieux de mémoire’ in principe oneindig is. Er kunnen altijd weer andere mythen en symbolen worden aangesneden, temeer omdat het zowel om materiële als ideële verschijnselen gaat: om monumenten en gebouwen maar ook om gebeurtenissen, gewoonten, instituties, boeken, helden en noem maar op. In deze bundel gaat het louter om de laatste categorie. Zo zijn er bijdragen over Guy Fawkes’ Night (David Cressy), over Armistice Day (Bob Bushaway), over instituties als Oxford en Cambridge (Reba N. Stoffer), over nationale types als de ‘tramp’, de ‘bobby’ en de ‘schoolmaster’ (M.A. Crowther, Clive Emsley en Margaret Kinnell), over sprookjes (Marina Warner), de Engelse liefde voor de portretkunst (Gertrude Prescott Nuding), de komische opera’s van Gilbert en Sullivan (David Cannadine) en over Wellington als geliefde tegenvoeter van Napoleon (Iain Pears).

Het zijn stuk voor stuk degelijke en goed geschreven artikelen. Toch ontbreekt er iets naar mijn gevoel. Het blijft een willekeurige keuze. Bovendien komen de mythen in de meeste bijdragen niet echt uit de verf. Hun bijzondere betekenis, hun positie binnen het collectieve geheugen van de Engelsen wordt nauwelijks uit de doeken gedaan. Voor de Engelse lezer zal dat ook niet nodig zijn, maar voor andere lezers is het wel degelijk een probleem. Een uitzondering is het stuk van Cannadine. Hij vertelt bijvoorbeeld hoe de kleurrijke entree van de Knights of the Garter op Windsor Castle ontleend is aan *Iolanthe*, een van de meest succesvolle opera’s van Gilbert en Sullivan. Zo werd dus de ene ‘invented tradition’ ontleend aan de andere. Het zegt veel over de beleving, over de receptie van de opera’s. Een andere uitzondering vormt de bijdrage van Pears, misschien omdat hier beschreven wordt – al of niet geïnspireerd door de structurele antropologie – hoe het ene symbool (Wellington) zijn betekenis juist heeft opgebouwd als tegenpool van het andere (Napoleon). Daarmee verkrijgt de hele Wellington-mythe een zeggingskracht die wij bij de analyse van de andere ‘lieux de mémoire’ zo node missen.

Of zulke symbolen ons ook iets kunnen vertellen over ‘Englishness’ of de ‘English genius’, zoals Porter in zijn inleiding suggereert, lijkt mij twijfelachtig. Termen als ‘individuality’, ‘a certain uniddability’ of ‘a talent for self-mockery’, waarmee hij deze ‘genius’ wil omschrijven, mogen wat mij betreft weer nieuwe mythen worden genoemd. – H.W. Roodenburg.

“Neemt en eet”. Avondmaal en eucharistie in kunst- en kerkhistorisch perspectief. Onder redactie van Irene Faber, Monique Van Rompay-Daniëls en Jeroen Westerman. Zoetermeer: Stichting Langs Leidse Kerken / Uitgeverij Boekencentrum, 1994. 100 p., 67 ill. (zwart-wit en kleur), verklarende woordenlijst; f 29,95; ISBN 90-239-0017-0.

De voorliggende bundel is verschenen ter gelegenheid van de tentoonstelling “Neemt en eet”, die in juli 1994 gehouden werd in zeven Leidse kerken, te weten: de Marekerk, de Hartebrugkerk, de Waalse Kerk, de Pieterskerk, de Lokhorstkerk, de Hooglandse Kerk en de Lutherse Kerk. Na een ‘Voorwoord’ (7) van L. Leertouwer en een ‘Ten geleide’ (9) van de

redacteuren volgt een tiental bijdragen van negen verschillende auteurs over de wijze waarop christenen hun gewijde maaltijd in de eredienst (eucharistie of avondmaal) in de loop der geschiedenis hebben gehouden, hebben geïnterpreteerd, en in de kunst hebben weergegeven. Twee bijdragen handelen over de Leidse kerken: J. Westerman stelt de zeven genoemde kerkgebouwen voor, waarbij hij veel aandacht besteedt aan de (in de loop van de tijd veranderde) kerkinrichting (17-26); I.I. Faber wijdt haar aandacht aan het zilveren vaatwerk dat in deze kerken een functie heeft gehad bij de eucharistische-, respectievelijk avondmaalsviering.

In de andere acht bijdragen komt de bredere historische en geografische context ter sprake, met - vooral bij de keuze van het illustratiemateriaal - bijzondere aandacht voor Leiden. De spits wordt afgebeten door H.A.J. Wegman, die laat zien hoezeer het grondplan van ieder kerkgebouw altijd voor een groot deel is ingegeven door de daarin gevierde liturgie (11-16).

Drie bijdragen hebben betrekking op de periode van de oudheid: L. Dirven bespreekt het verschijnsel van de gewijde maaltijd bij andere godsdiensten in de beginperiode van het christendom (27-32); J.C.M. van Winden bespreekt de constructie van de eucharistie vanaf Paulus tot de martelaar Justinus († 165, 33-37); P.P.V. van Moorsel wijst op de (gebrekkige) informatie die aan de vroegchristelijke iconografie kan worden ontleend over de beleving van de eucharistie tijdens de 'jeugdijaren' van het christendom (tot ca. het jaar 300) (39-46).

De periode van de middeleeuwen wordt behandeld door opnieuw Wegman en door M.J.M. Van Rompay-Daniëls. De eerstgenoemde gaat in op de belevingswereld van het kerkvolk in de (late) middeleeuwen (47-52), de als tweede genoemde maakt deze belevingswereld als het ware zichtbaar door een analyse van een drietal vijftiende-eeuwse altaarstukken (53-60). De ingrijpende veranderingen in de eredienst die de Reformatie in Nederland tijdens de zestiende eeuw heeft tweegebracht, worden ter sprake gebracht door G.H.M. Posthumus Meyjes (61-71). In de laatste bijdrage geeft H. van Breukelen een schets van de wijze waarop rooms-katholieken in de negentiende eeuw aan de mis deelnamen (85-90).

De bijdragen zijn, met het oog op een groot lezerspubliek, vlot geschreven. Ofschoon deze bundel zich duidelijk richt op de leek, heeft ze niettemin enkele verdiensten waarvan ook de specialist met genoegen nota kan nemen. Op de eerste plaats is, over het geheel genomen, de opzet om verhaal en illustratie elkaar te laten aanvullen en versterken, geslaagd te noemen. Op de tweede plaats merkt ook de deskundige lezer dat hij/zij te maken heeft met vakpublicaties in de goede betekenis van het woord: de vaak wat intuïtief overkomende verhalen (voor zover het de geloofsbeleving betreft) zijn geen samenvattingen of parafrasen van andere publicaties, maar in de meeste gevallen essays die tot stand zijn gekomen vanuit een gedegen wetenschappelijke habitus. Deze co-productie van emeriti, jonge onderzoekers, en een enkeling die niet professioneel als wetenschapper werkzaam is, loopt in de pas met de huidige stand van het onderzoek. Voor degene, die zich wil verdiepen in dit voor de religieuze volkscultuur zo belangrijke onderwerp, raad ik deze bundel dan ook aan als introductie. - Charles Caspers.

Neue Wege zur Ernährungsgeschichte. Kochbücher, Haushaltsrechnungen, Konsumvereinsberichte und Autobiographien in der Diskussion. Hrsg. Dirk Reinhardt, Uwe Spiekermann und Ulrike Thoms. Frankfurt am M., enz.: Peter Lang, 1993. (Europäische Hochschulschriften: Reihe III, Geschichte und ihre Hilfswissenschaften, 586). 163 p.; DM 52,-; ISBN 3-631-46790-7.

Omdat de methodologische bespreking van de waarde en de mogelijkheden van een aantal belangrijke bronnen voor het onderzoek naar de voedingsgeschiedenis tot nu toe schromelijk verwaarloosd is, hebben de auteurs van deze bundel (alle verbonden aan het historische seminarium van de universiteit van Münster) zich tot doel gesteld in deze lacune te voorzien. In een viertal artikelen over respectievelijk kookboeken, huishoudrekeningen, berichten van consumptieverenigingen en autobiografieën geeft elk van hen achtereenvolgens een overzicht van het gebruik van één van deze bronnen tot nu toe, de kenmerken en specifieke

problemen, alsmede de informatieve waarde ervan; ook wordt aangegeven welke mogelijkheden nog niet of nog onvoldoende benut zijn. Aan het slot van elke bijdrage volgt, zo mogelijk, ook een voorstel voor een alternatieve en methodologisch verantwoorde werkwijze. Vanwege een langlopend onderzoek in Münster naar de voeding in de jaren 1880-1930 ligt het zwaartepunt van deze bundel op het gebruik van de genoemde bronnen in dat tijdvak. Aangezien de voedingsgeschiedenis volgens hen de potentie van een interdisciplinaire wetenschap heeft, oordelen ze de bundel van belang voor voedingsonderzoekers uit zowel de sociaal- en economisch-historische wetenschappen, als de antropologie, de volkskunde en andere culturele disciplines, alsook voor deskundigen uit de natuurwetenschappen.

De eerste bijdrage gaat over kookboeken. Deze hebben als bron vooral naam gemaakt als tijdsdocument waarmee men innovaties op het spoor kan komen. Vanwege hun regelvoorschrijvend karakter (hoe de praktijk was, valt er vaak niet uit af te leiden) worden ze meestal als tweederangs beschouwd. Volgens de schrijver is dit echter in niet onbelangrijke mate te wijten aan de vrij toevallige, onsystematische wijze waarop er tot nu toe in het onderzoek gebruik van is gemaakt. Ze kunnen ook kwantitatief geanalyseerd worden, in samenhang met hun kwalitatieve eigenschappen. Ook veranderingen zijn er uitstekend uit af te leiden. Zo kan men zowel lange-termijnonderzoek alsook structurele analyses uitvoeren door in een reeks kookboeken waaraan men dezelfde vragen stelt bepaalde thema's systematisch te volgen, hetzij door de eeuwen heen, hetzij juist binnen een korte periode. Daarbij mag men de kenmerken van elk individueel kookboek (specifieke doelgroep, thematische gerichtheid, vormgeving etc.) niet uit het oog verliezen. De resultaten dienen tenslotte getoetst te worden aan andere gegevens uit niet-normatieve bronnen (9-50).

In het artikel over de huishoudrekeningen worden twee typen onderscheiden, te weten kwantitatieve en beschrijvende huishoudrekeningen. Tot nu toe is in hoofdzaak gebruik gemaakt van het eerste type, waarschijnlijk omdat de laatste vanwege hun kwalitatief, weinig exact karakter moeilijk te systematiseren en dus problematisch waren. In de studies die tot nu toe zijn verschenen, zijn meestal op basis van een beperkt aantal budgetten van één of meer subgroepen (meestal arbeiders) gemiddelde consumptiecijfers van diverse voedselcategorieën berekend. Op grond daarvan werd vervolgens een samenvattend beeld geschetst van de voedingsituatie van die groep. Deze werkwijze schiet schromelijk tekort. Zo wordt veelal geen rekening gehouden met het verschil in verbruik tussen de seksen en leeftijdsgroepen binnen een gezin, met immateriële inkomsten uit de zelfvoorziening of met neveninkomsten; bovendien gaat men vaak van de gemiddelde omvang van gezinnen uit en wordt voorbijgegaan aan het verschil tussen beroeps- en inkomensklasse (etc.). Nog afgezien van de duidelijk verkeerde uitkomsten die daar het gevolg van zijn, ontstaat er daarenboven geen zicht op de achterliggende dagelijkse realiteit van de huishoudens. Juist daarin ligt de kracht van de verbale huishoud'rekeningen' (de privé-, de sociaal-hygiënische en de medisch-fysiologische beschrijvingen van het dagelijks leven) die juist vol detailinformatie zitten over de zelfvoorziening, de wijze waarop men zijn dag indeelde, hoe men het eten samenstelde, verzorgde, at etc. De conclusie is: wie tot zinvolle onderzoeksresultaten wil komen, doet er goed aan de kwantitatieve analyse niet als doel te zien, maar als begin, als een tussenfase die niet zonder een kwalitatieve invulling kan. En ook daarmee kan niet volstaan worden. Er is nog een derde bron nodig om de uitkomsten te interpreteren. Onderzoek wordt immers niet vanwege de bron uitgevoerd, maar dient gericht te zijn op het oplossen van een probleem (51-85).

Een tot nu toe onbekende bron in het voedingsonderzoek zijn de berichten van consumptieverenigingen. Dit waren samenwerkingsverbanden die rond het midden van de negentiende eeuw, althans in Duitsland, ontstaan zijn met het doel de weinig efficiënte, vrij dure kleinhandel te omzeilen door gezamenlijk in te kopen en zo de individuele levensstandaard te verhogen; verbonden met het idealisme van de arbeidersbeweging zou de betekenis ervan later alleen maar toenemen. De wettelijke verplichting om in een jaarverslag de balans op te maken, heeft deze rapportage tot een seriële bron gemaakt, die helaas vaak lastig te vinden is omdat ze lange tijd vergeten is geweest en daardoor vaak zoek is geraakt. De coöperatieve consumptieverenigingen waren veelal lokaal; na verloop van tijd konden ze zelfs

uitgroeien tot produktieverenigingen wanneer men bijvoorbeeld ook het eigen brood (of vleeswaren en andere artikelen) machinaal ging produceren. De leden behoorden overwegend tot de diverse arbeidersgroeperingen, soms ook tot de ambtenaren. Daardoor, en mede omdat de verenigingen zo succesvol waren, leent de bron zich niet alleen voor bestudering van nieuwe trends (waarvoor zowel de in- en verkoopsgegevens dienst kunnen doen, alsook de waren- en prijslijsten), maar ook voor lokaal- en regionaalvergelijkend voedingsonderzoek, alsmede voor sociaalgericht onderzoek naar de voeding bij de lagere groepen en de middenklassen. Een voorstel om deze bron op de meest ideale wijze te benutten, ontbreekt uiteraard niet (86-112).

Het laatste artikel (waarin de voeding overigens maar heel summier aan de orde komt) gaat over de betekenis van autobiografieën, een uitermate subjectieve bron waarvan het wetenschappelijke gebruik zonder zorgvuldige bronnenkritiek en methodiek makkelijk in 'simpel navoelen' en ongestructureerdheid (wat zelfs onbewust tot vervalsingen kan leiden) dreigt te verzanden. Eerst wordt kort de plotseling ontstane belangstelling voor deze bron aan het begin van de jaren zeventig in de sociale wetenschappen geschetst, onder meer als reactie op de overwaardering van de kwantitatief-statistische analyse in de daaraan voorafgaande periode. Andere disciplines, met de geschiedenis – in het bijzonder de Alltags-geschiede – als één van de laatste, volgden later. Vooral voor het onderzoek naar subgroepen die voordien weinig of geen wetenschappelijke aandacht genoten, is de biografische methode gevolgd, meer bij gebrek aan bronnen overigens dan als bewuste keus. De theoretische fundering van de methodiek van deze studies was daardoor vaak zwak. Wil een onderzoeker de genoemde gevaren zoveel mogelijk ontlopen, dan dient hij zich continu rekenschap te geven van de motieven die de autobiograaf bij het schrijven van zijn verhaal had (bijvoorbeeld identiteitsvorming, zelfrechtvaardiging), evenals van de verschillende lagen of niveaus van een biografie; daarvan is met name het uit elkaar houden van het niveau van de subjectieve ervaring (met inbegrip van de beoordeling) enerzijds en anderzijds het niveau van de herinnering aan het gebeuren later uitermate belangrijk. Tenslotte worden eisen en criteria geformuleerd die een onderzoeker in acht dient te nemen bij gebruik van deze bron (113-157). De bundel wordt afgesloten met een becommentarieerd literatuuroverzicht van de belangrijkste studies over de behandelde problematiek (158-161).

Hoewel de conclusie niet nieuw is, is de boodschap van deze bundel duidelijk. Elke bron heeft eigen kenmerken, beperkingen en tekortkomingen, en biedt ook informatie van een bepaalde soort die meer of minder interessant kan zijn. De onderzoeker dient zich continu van deze kwaliteiten rekenschap te geven en zijn bevindingen te toetsen aan de onderzoeksresultaten die gebaseerd zijn op andere typen bronnen. De grote verdienste van deze bundel is de gedetailleerde analyse van betekenis van enkele belangrijke bronnen in het voedingsonderzoek en de methodologische consequenties die dit heeft voor de wijze waarop men onderzoek hoort te doen. – Jozien Jobse.

Nissen, Peter. *De folklorisering van het onalledaagse.* Inaugurale rede Katholieke Universiteit Brabant. Tilburg: Tilburg University Press, 1994. 38 p.; f 15,-; ISBN 90-361-9894-1.

Op 14 oktober 1994 aanvaardde Nissen het ambt van bijzonder hoogleraar aan de Katholieke Universiteit Brabant. Zijn leeropdracht betreft de 'Cultuur in Brabant in sociaal-wetenschappelijk en historisch perspectief, met inbegrip van de volkscultuur'. Daarmee is de volkskunde na een lange afwezigheid weer vertegenwoordigd in het universitaire bedrijf. En dat is een verheugend feit. In zijn rede richt Nissen zich op het bekende, in de Duitse volkskunde zo lang gevoerde 'Folklorismus'-debat (zelf spreekt hij liever van 'folklorisering'). Hij volgt daarbij Ulrike Bodemann, zowel in de vier kenmerken die zij aan het verschijnsel heeft verbonden als in haar cultuurpsychologische beschouwingen: folklorisering wordt gerelateerd aan de menselijke onzekerheid, de neiging tot escapisme in 'Umbruchsituationen'. In het tweede gedeelte van zijn rede stelt Nissen dat wat ooit alledaagse cultuur is geweest nu, in gefolkloriseerde vorm, juist onalledaagse cultuur, onderdeel van de vrije tijd is geworden. Daarmee kan hij aansluiten bij de vrijetijdsstudies zoals zij aan dezelfde universiteit door

Theo Beckers en zijn medewerkers worden onderwezen. Ook daar spelen noties als cultuur en identiteit een wezenlijke rol. – H.W.R.

Schmook, Reinhard. *„Gesunkenes Kulturgut - primitive Gemeinschaft“. Der Germanist Hans Naumann (1886-1951) in seiner Bedeutung für die volkskunde.* (Beiträge zur Volkskunde und Kulturanalyse, 7). Wenen: Helmut-P.-Fielhauer-Freundeskreis/Institut für Volkskunde der Universität Wien, 1993. 214 p.; DM 35,-.

Er is geen volkskundige theorie die in deze eeuw zoveel discussie heeft veroorzaakt als die van het gezonken cultuurgoed van Hans Naumann. Naumann presenteerde zijn theorie in twee kleine studies: *Primitive Gemeinschaftskultur* (1921) en *Grundzüge der deutschen Volkskunde* (1922). Hierin ging hij, geheel in de traditie van de volkskunde, uit van een tweedeling van de samenleving in een lagere, weinig ontwikkelde gemeenschap, met name de boerenbevolking, en een ontwikkelde elite. De cultuur van de lagere groep zou bestaan uit een primitieve, universele laag en uit culturele produkten die uit de elite culturele afkomstig zijn. De lagere sociale groep produceert in deze opvatting dus niet zelf cultuur, zoals de door Naumann bekritiseerde romantische volkskunde steeds had verondersteld: „Volksgut wird in der Oberschicht gemacht“, aldus Naumann. Het is begrijpelijk dat deze these veel heftige reacties heeft losgemaakt, niet alleen van de kant van volkskundigen, maar ook uit politieke kring. Schmook geeft in zijn studie een uitgebreide schets van de ideeën van Naumann en de reacties daarop van toonaangevende volkskundigen uit die tijd zoals Spamer, Von Geramb, Mackensen, Mogk, en Hoffmann-Krayer. Men kan rustig stellen dat men voor de oorlog voor of tegen Naumanns these was. De kritiek richtte zich op de eenzijdigheid en de verabsolutering van de these, maar ook op Naumanns denigrerende kijk op de lagere sociale groepen, aan wie iedere culturele creativiteit werd ontzegd. Hoewel Naumann een overtuigd Nazi-aanhanger en bewonderaar van Hitler was, moesten de nationaal-socialistische machthebbers niets van zijn ideeën hebben. De tweedeling van de Duitse bevolking strookte niet met de rassenleer en het was ook niet acceptabel om de Duitse boerencultuur gelijk te stellen met 'primitieve' cultuur. In 1937 nam de Gestapo de derde druk van de *Grundzüge der deutschen Volkskunde* in beslag.

Ook na de tweede oorlog zijn volkskundigen hun positie blijven bepalen tegenover deze these. Schmook behandelt een aantal stellingnames van westerse en oosteuropese volkskundigen, waarbij zijn aanval op Wiegelmans zienswijze (in: Günter Wiegelmann, Matthias Zender en Gerhard Heilfurth, *Volkskunde. Eine Einführung*) laat zien dat Naumanns these nog steeds aanleiding geeft tot wetenschappelijke discussie en emotie. Schmooks aanval op Wiegelmann komt mij overigens onterecht voor. Wiegelmann vindt evenals anderen de theorie van Naumann te grof, maar ziet wel een bruikbare kern: er is een uitwisseling van cultuur tussen sociale groepen, niet alleen van boven naar beneden, maar ook van beneden naar boven. Merkwaardigerwijs verklaart Schmook dat hij zich bij dit laatste niets kan voorstellen. Een belangrijke motor in het verspreidingsproces van hoog naar laag is volgens Wiegelmann het streven naar exclusiviteit door de hogere standen en het imiteren hiervan door de middengroepen. Schmook beschouwt dit als een „ideologisch-reactionaire tendens“ in Wiegelmans theorie omdat hiermee de indruk zou worden gewekt dat de sociale verschillen tussen boven- en onderlaag niet op hun verschillende „relatie tot de produktiemiddelen“ berust, maar op „bijvoorbeeld het streven van de bovenlaag naar exclusiviteit“ (119). Hij ziet hierbij echter over het hoofd dat Wiegelmann „machtspolitiek, rijkdom en wettelijke afscherming“ als de basis van het streven naar exclusiviteit beschouwt (53). Ik denk dat Schmook wat te veel op de „klassentegenstellingen“ is gefixeerd. Ook elders in zijn studie denkt hij voor mij wat te simpel in generaliserende termen over „de cultuur van de heersers en die van de beheersten“.

Het boek bevat verder een verhelderende biografische schets van Naumann. Die laat zien dat Naumann in het nationaal-socialisme de herleving zag van germaanse waarden zoals de verhouding leider - knecht. Naumanns germaanse oriëntatie werd gevoed door zijn studieterrain van de oudgermaanse filologie. Dankzij zijn welsprekendheid was hij een bekend en

veelgevraagd spreker en dientengevolge ook verkondiger van nazi-ideeën. Toch was hij het niet in alles met de nazi-machthebbers eens, zoals in de kwestie Karl Barth die in 1934 wegens weigering van de eed van trouw op Hitler van zijn leerstoel in Bonn werd beroofd. Naumann was het hiermee niet eens en werd hierom van zijn rectoraat van deze universiteit ontheven. Ook in de kwestie Thomas Mann, die in 1936 zijn eredoctoraat van de Bonner universiteit werd ontnomen, uitte Naumann zich kritisch, maar dat schijnt toch vooral te zijn ingegeven door zijn bewondering voor de schrijver. Hij merkte in dit verband op dat Thomas Mann door zijn huwelijk met een jodin "iets internationaals en ongermaans" in zijn manier van denken had gekregen. In 1945 werd Naumann de venia legendi ontnomen. Naumann heeft zich daartegen uiteindelijk met succes verzet. In 1949 werd hij gerehabiliteerd. De Bonner universiteit wilde hem echter niet terug en stuurde hem onmiddellijk met pensioen. Maar ook dit heeft Naumann met succes aangevochten. Het besluit van de universiteit werd in 1952 vernietigd, maar toen was Naumann al een half jaar dood.

Het zeer informatieve, maar wel wat rommelig opgezette boek wordt besloten met een uitgebreid bibliografisch gedeelte en de tekst van enkele stukken betreffende Naumanns ontzetting uit diens hoogleraarschap van na de oorlog. – Ton Dekker.

Schürmann, Thomas, und Egbert Uekermann. *Das verkleidete Fenster. Die Kulturgeschichte der Gardine 1800 bis 2000.* Cloppenburg: Museumsdorf Cloppenburg/Niedersächsisches Freilichtmuseum, 1994. 105 p., ill.; DM 20,-; ISBN 3-923675-46-1.

In haar artikel 'The social history of the curtain' (in: *Inventaires après-décès et ventes de meubles*, 1988, 381-387) liet Thera Wijsenbeek zien dat de gordijnen voor de ramen van de huizen in het achttiende-eeuwse Delft een indicator waren voor het type interieur en voor de sociale positie van de bewoner. Gedurende deze eeuw verspreidde het gordijn zich over alle bevolkingsgroepen, van rijk naar arm, maar de introductie van nieuwe typen volgde een grilliger patroon: aan het eind van de eeuw was niet de elite, maar de middenklasse van Delft de toonaangevende groep op het gebied van de woninginrichting.

Hoewel het gordijn zich sinds de zeventiende eeuw vanuit Frankrijk in alle richtingen en over alle sociale groepen verspreidde en sindsdien een belangrijk onderdeel vormt van de wooncultuur, is er over dit onderwerp niet veel geschreven. Uitzonderingen zijn de genoemde studie van Thera Wijsenbeek en het meer kunsthistorisch gerichte onderzoek van Peter Thornton. In de uitgaven van het Openluchtmuseum in Cloppenburg is nu naar aanleiding van een tentoonstelling een kleine publicatie verschenen waarin de verspreidingsgeschiedenis en typologie (Thomas Schürmann), en de vervaardiging en stijlvormen (Egbert Uekermann) van het gordijn worden behandeld. Schürmann geeft op grond van de literatuur een beknopt historisch overzicht en werkt dat voor de periode na 1800 voor Duitsland wat nader uit. Hij geeft voorbeelden van diverse bronnen voor verschillende groepen, in de stad en op het platteland (waaronder schilderijen, prospectussen van meubelmagazijnen, foto's, ontwerpen van arbeiderswoningen, etiquetteboeken en vragenlijstmateriaal). Interessant is dat hij op grond van het uitgegeven onderzoeksmateriaal in drie recente boedelinventarisstudies (Thera Wijsenbeek over Delft, Ruth Mohrmann over stad en land Braunschweig, en Anton Schuurman over Oost-Groningen, de Zaanstreek en Oost-Brabant) kan vaststellen dat de verspreiding van het gordijn in Nederland aanzienlijk eerder plaats vond dan in Duitsland. Hij constateert verder dat in het begin van de twintigste eeuw in de Duitse steden ook de armste woningen gordijnen hebben; op het platteland komen ze dan nog niet overal voor. Tot de functies van het gordijn behoorden van oudsher de bescherming tegen zon, kou en licht, daarbij komen (sinds de toepassing van helder glas in de zeventiende eeuw) de afweer tegen inktik, en weer later, het eerst bij de bovenlaag, de zuiver decoratieve betekenis als raamversiering. Vooral vragenlijsten bleken interessante informatie over de functie van gordijnen te bevatten. Schürmann onderzocht 82 antwoorden op een vragenlijst over de inrichting van het woonvertrek in de periode voor de tweede wereldoorlog die werd opgesteld door het seminarium voor volkskunde aan de Universiteit van Münster. Ze waren allemaal afkomstig uit het boerenmilieu. In sommige antwoorden klonk duidelijk

reserve door tegenover deze uit de stad afkomstige innovatie: gordijnen maakten het huis donker, men moest ongehinderd in de verte kunnen uitzien; voor de meesten had het gordijn in de eerste plaats een representatieve functie.

Doordat gordijnen vaak in gebruik bleven tot ze versleten waren, zijn er weinig voorwerpen zelf bewaard gebleven. Met behulp van een verzameling nog bestaande gordijnen, voorbeelden vanaf het classicisme tot heden, uit het bezit van een gordijnfabriek in Westfalen konden de gegevens uit schriftelijke bronnen op de tentoonstelling aangevuld worden. Een aantal voorbeelden zijn in het boek afgebeeld. Opnieuw is zo een nog betrekkelijk onbekend facet van de wooncultuur ingeleid en daarmee is tegelijk een uitgangspunt gevormd voor verder onderzoek, bijvoorbeeld naar de verschillen in gordijncultuur tussen landen. – Eveline Doelman.

Spiritualität des Pilgers. Kontinuität und Wandel. Herausgegeben von Klaus Herbers und Robert Plötz. Tübingen: Gunter Narr Verlag, 1993. (Jakobus-Studien, 5). 152 p.; ISBN 3-8233-4005-0.

De redacteurs Herbers en Plötz hebben nu reeds vijf delen in de serie *Jakobus-Studien* het licht laten zien. Dit vijfde deel betreft grotendeels een bundeling van voordrachten gehouden op een bijeenkomst van de *Jakobus-Gesellschaft* in Münster in 1990. Het was een goed idee om bij die gelegenheid eens aandacht te besteden aan de spirituele achtergronden rond deze bedevaart, aangezien pelgrimsroutes en -verslagen evenals kunsthistorische contexten verhoudingsgewijs al veel aandacht genieten. Het is een wetenschappelijke bundel geworden met zeven bijdragen, ieder voorzien van een functionele Spaanse samenvatting en met een register op alle bijdragen.

Voor de gehele periode van de vroege middeleeuwen tot heden wordt in het boek de spiritualiteit van Jacobuspelgrims centraal gesteld. In hun inleiding stellen de uitgevers de hoofdvraag of de pelgrim een eigen spiritualiteit kent, en zo ja, hoe deze zich verhoudt tot de 'algemene' spiritualiteit in de betreffende periode, daarbij rekening houdend met sociale en geografische verschillen. In relatie tot de pelgrimstochten zelf onderscheiden zij daarbij de voor de spiritualiteit belangrijke stadia van het verlaten van de eigen omgeving, het onderweg zijn, de aankomst, en de terugkeer; daarnaast schenken zij aandacht aan de motivaties in het algemeen. Vervolgens beschrijven ze op een duidelijke wijze de interpretatieproblemen die aan de sinds de late middeleeuwen verschenen pelgrimsverslagen kleven. Overigens leven ze daarbij in de veronderstelling dat motivaties en spiritualiteit vandaag de dag veel duidelijker in een religieuze en een wereldlijke component te scheiden zouden zijn. Echter, modern onderzoek naar bedevaartmotieven heeft juist laten zien hoe divers en gemêleerd deze motivaties nog steeds zijn. Uit dit onderzoek valt af te leiden dat dit aspect van de bedevaart – mede door de beperkte bronnen en vaak eenzijdige interpretatie van die bronnen – voor het verleden nog veel moeilijker grijpbaar is. Interdisciplinair onderzoek kan wat dat betreft mogelijk meer inzicht geven. In deze context mag in het algemeen worden opgemerkt dat juist 'Santiagoforscher' nogal eens erg gericht zijn op alleen Santiago de Compostela en de route daarheen en dat deze bedevaart (voor hen) een op zichzelf staande norm en vorm is geworden, zonder dat zij veel acht slaan op de rest van de Europese bedevaartcultuur of eventuele parallellen met andere grote bedevaartplaatsen.

Gisela Muschiol behandelt in haar artikel de algemene pelgrimsspiritualiteit in de vroege middeleeuwen; met dien verstande dat dit wel alleen het *pre-Jakobus*-stadium betreft! Enerzijds is het goed dat ze hiermee de enge Jacobuskring overstijgt. Aan de andere kant is haar uitwerking van de stof weer zo algemeen dat ze slechts over vroegmiddeleeuwse heiligengenezers en hun relieken komt te spreken en er nauwelijks aandacht voor spiritualiteit is. Dit raakt echter een probleem dat wel vaker voorkomt bij boeken die naar aanleiding van lezingen zijn samengesteld: menig artikel is in oorsprong een korte, niet erg vernieuwende voordracht, waaraan na afloop weinig wordt toegevoegd. Dit geldt ook voor de bijdrage van een autoriteit als Francis Rapp. Zijn 'Neue Formen der Spiritualität im Spätmittelalter' bevat erudiete perspectieven, maar biedt geen nieuws. Rapp schrijft hierin meer over de

middeleeuwse geesteshouding ten opzichte van het fenomeen bedevaart dan over de spiritualiteit van de pelgrim (laat staan die van de Jacobuspelgrim in het bijzonder). Ursula Ganz-Blättler artikel is concreter en behandelt de spiritualiteit in de vijftiende- en zestiende-eeuwse Santiagoreisverslagen. Zij constateert dat daarin het spirituele en het profane door de auteurs niet echt wordt onderscheiden. Nadrukkelijk wijst ze ook op de beperkingen van dergelijke teksten: een reisbeschrijving is in de eerste plaats karakteristiek voor de schrijver en niet voor de reis. Gottfried Wendling gaat vervolgens in op het reisverslag van Christoph Gunzinger die in 1664 een dankbedevaart voor genezing naar Santiago ondernam. Gunzingers boek blijkt interessante informatie te bieden over de zeventiende-eeuwse spiritualiteit in het contra-reformatorische Oostenrijk. Opmerkelijk aan zijn reisbeschrijving is het totale gebrek aan belangstelling voor de Jacobuscultus *tijdens* de pelgrimage; wel wordt aandacht geschonken aan de grote bloei van de Mariale cultusoorden en allerlei andere heilige plaatsen. Daarbij rijst de vraag naar de tijd van ontstaan van de enorme aandacht voor 'Jacobalia' onderweg zoals die nu bestaat. De bijdrage van Josef Sudbrack gaat in algemene termen in op de fenomenologie van het hedendaagse pelgrimsschap. De slotbijdrage van Albert Schröder is wat afwijkend aangezien deze de Jacobusverering in regionaal opzicht (in het bisdom Münster) onderzoekt. Het is een beschrijving van de aanwezige kerkpatrocinia, altaren en relieken van Jacobus in het bisdom. Hierbij kan de auteur afgezien van de gevonden institutionele sporen maar weinig zeggen over de verering van Jacobus of over iets als een pelgrimsspiritualiteit. Tenslotte nog een detail: het is vreemd om in een dergelijk boek of deel uit een serie geen eenduidige spelling van de centrale heiligennaam aan te treffen: zowel Jacobus als Jakobus. – Peter Jan Margry.